

«Mikroiqtisadiyyat» fənnindən

kollokvium sualları və cavabları

Mövzu 1. Mikroiqtisadiyyatın predmeti və metodologiyası

1. Mikroiqtisadiyyatın predmeti.

Mikroiqtisadiyyat — insanlar arasında iqtisadi münasibətləri öyrənən və onların təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən edən iqtisadi nəzəriyyənin tərkib hissəsidir.

İqtisadi fəaliyyət öz məzmununa görə, mövcud resurslardan istifadə etməklə tələbatların daha tam ödənilməsinə nail olmaq cəhdi deməkdir. Forma üzrə o, məhdud resursların idarə edilməsindən ibarət olacaq. Belə idarəetmə **davranışdır**, onun məzmun tərəfi resursların qənaətli tətbiqinə dair qərarlar qəbul edilməsindən ibarətdir.

Buna görə resursların rəşional istifadəsi nəzəriyyəsi çərçivəsində iqtisadi davranış əsas təhlil obyektı olur.

İqtisadi davranış — qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün məhdud resursların bölgüsü və istifadəsi barəsində qərarların qəbul olunmasının prosesidir.

Mikroiqtisadi təhlil ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin (ev təsərrüfatlarının və firmaların) iqtisadi davranışının göstərilən aspektdə tədqiqatını əhatə edir. Mikroiqtisadi təhlilin xüsusi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, mikrosəviyyədə qəbul edilən iqtisadi qərarlar kumulyativ təbiətə malikdir, yəni onlar *bütün* təsərrüfatsisteminə birgə təsir göstərir. Buna görə mikrosəviyyədə iqtisadi davranışın təhlili iqtisadi nəzəriyyənin ən mühüm tərkib hissəsidir.

İstənilən nəzəriyyənin vəzifəsi real həyatda müşahidə olunan hadisələri izah etməkdən ibarətdir. Mikroiqtisadi təhlilin vəzifəsi iqtisadi davranışın qanunauyğunluqlarını izah etməkdən, yəni iqtisadi agentlər tərəfindən qərarlar qəbul olunmasına (seçim edilməsinə) təsir göstərən amilləri aşkar etməkdən və anlamaqdan ibarətdir. Ayrılıqda götürülmüş hər bir iqtisadi agent bu seçimi resursların istifadəsinin bu və ya digər variantının məqbulluq meyarları və bu haqda şəxsi təəvvürləri əsasında həyata keçirir. Mikroiqtisadiyyatın vəzifəsi təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi davranışını və hərəkətlərinin oxşarlığını müşahidə edərək, onların iqtisadi qərarlar qəbul etməsinin qanunauyğunluqlarını aşkar etməkdən ibarətdir. Bu qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi bir sıra mühüm suallara cavab tapmağa imkan verir: istehlakçılar alış haqqında qərarları necə və hansı amillərin təsiri altında qəbul edirlər? Firmalar məhsul buraxılışının həcmi haqqında qərarlar qəbul edərkən nəyi əsas götürürlər? İstehsal resurslarının yerləşdirilməsi haqqında qərarlar necə qəbul edilir?

Mikroiqtisadiyyatın predmeti — iqtisadi agentlərin öz məqsədlərinə nail olmaq üçün qəbul etdikləri qərarların işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması prosesidir.

Qərarlar qəbul edilməsi həmişə müəyyən təsərrüfat şəraitində həyata keçirilir. Qərarlar qəbul edilməsi prosesinin parametrik xarakteristikaları bu şərtlərlə təyinedilir: iqtisadi agentlərin mövcud alternativlər haqqında məlumatlı olması,

agentlərin bu alternativləri qiymətləndirmək və müqayisə etmək qabiliyyəti. Qərarların qəbul edilməsi üçün meyarlar da bu şərtlərlə təyin olunur. Bununla əlaqədar, mikroiktisadi təhlilin əhatə dairəsi də genişlənir, qərarların qəbul olunması prosesinin öyrənilməsindən əlavə, onların qəbul edildiyi şərait də tədqiq olunur. İqtisadi agentlər bazar mühitində fəaliyyət göstərdiyi, bazar qiymətləri həmin agentlərin seçim meyarı qismində çıxış etdiyi üçün bazar qiymətlərinin formalaşması problemi **mikroiktisadi təhlilin diqqət mərkəzində olur**. Buna görə mikroiktisadiyyatı çox vaxt qiymətlər nəzəriyyəsi adlandırırlar.

2. Mikroiktisadi təhlilin fundamental prinsipləri

Mikroiktisadiyyatın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, **mikroiktisadi təhlilin metodologiyası** fərziyyə və ya ehtimal adlandırılan bir sıra prinsiplərə - real həyat faktlarından çıxarılmış və apriori qəbul edilən məntiqi nəticələrə əsaslanır. İlkən nəzəri postulatlar kimi qəbul edilən bu fərziyyələr iqtisadi davranış modellərində məntiqi qurmalar üçün baza kimi xidmət edir. Hər bir fərziyyə ikinci dərəcəli mürəkkəb detallardan təmizlənmiş həqiqətin sadələşdirilmiş formasıdır. Fərziyyələr davranışın yalnız əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir, yəni reallığa tam uyğun gəlmir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, fərziyyələr abstrakt xarakter daşıyır. Sadələşdirmələr reallığı təhrif etməməli və nəticələrin dəyərini azaltmamalıdır.

İqtisadi atomizm prinsipi onu nəzərdə tutur ki, bütün iqtisadi agentlər məqsədlərin və onların reallaşdırılması üçün üsulların seçimində tam sərbəstdirlər və onlardan hər birinin davranışı başqalarının davranışından tamamilə tədric olunub. Başqa sözlə desək, hər bir iqtisadi agent tərəfindən qərarlar qəbul edilməsi başqalarından asılı olmayaraq həyata keçirilir, lakin bir agentin qərarları başqa agentin qərarlarına təsir etmir. Bu halda iqtisadi qanunauyğunluqlar ayrı-ayrı agentlərin qərarlarının ümumi nəticəsi şəklində təzahür edir.

İqtisadi rəasionalizm prinsipinə əsasən, iqtisadi agentlərin əsas davranış xarakteristikası onların öz məqsəd funksiyasını maksimallaşdırmaq cəhdidir. Bu o deməkdir ki, **rasional davranış** — potensial məsrəflərin və xeyirlərin müqayisəsi əsasında bu məsrəflər və xeyirlər arasında fərq şəklində xalis gəliri maksimallaşdırmaq cəhdləri ilə əsaslandırılmış qərarlar qəbul edilməsidir. Bu halda iqtisadi atomizm prinsipinə əsaslanaraq fərz edilir ki, davranışın səmərəliliyi agentin sırf fərdi maraqları ilə bağlıdır. Mikroiktisadi nəzəriyyədə xalis gəliri maksimallaşdırmaq cəhdinə iqtisadi agentlərin daxili davranış prinsipi, onların iqtisadi düşüncə tərzini kimi baxılır.

“Digər şərtlərin bərabər olması” prinsipi o deməkdir ki, tədqiq edilən dəyişənin təsirinin aşkar edilməsi prosesində modelin bütün başqa dəyişənlərinin dəyişməzliyi haqqında fərziyyə qəbul edilir. — Digər şərtlərin bərabər olması (ceteris paribus) fərziyyəsinin tətbiq edilməsi həqiqətin sadələşdirilməsi formasıdır. Lakin məsələyə belə yanaşma bizə bir sıra üstünlüklər verir. Bu yanaşma, birincisi, iqtisadi prosesləri formallaşdırılmış şəkildə təsvir etməyə, ikincisi, davranışı müəyyən edən məhdudlaşdırıcı şərtləri seçməyə və onların arasında mövcud funksional əlaqələri

müəyyən etməyə, üçüncüsü, modelə daxil edilmiş hər bir dəyişənin təsirini müəyyən etməyə imkan verir.

Tarazlı yanaşma prinsipi o deməkdir ki, iqtisadi hadisələr tarazlı olduğu şəraitdə, onlarda yaranmış vəziyyətin dəyişməsi üçün daxili motivlər olmadığı vaxtda təhlil edilir. Tarazlıqlar, onların dəyişməsinin xarakterindən asılı olaraq sabit və qeyri-sabit ola bilər — sabit tarazlıq halında hadisənin daxili qüvvələri xarici qüvvələrin təsirini kompensasiya edir, qeyri-sabit tarazlıq halında isə xarici qüvvələrin təsiri altında hadisə transformasiyaya məruz qalır. Bu halda nəzərdə tutulur ki, hətta hadisədə əhəmiyyətli dəyişikliklər də hadisənin bir tarazlıq vəziyyətindən digər tarazlıq vəziyyətinə keçməindən başqa bir şey deyil. Lakin bu fakt heç də o demək deyil ki, mikroiktisadiyyat dəyişikliklərin mümkünlüyünü inkar edir. Söhbət yalnız o haqda gedir ki, mikroiktisadiyyat xarici amillərin təsiri nəticəsində hadisədə baş verən dəyişikliklərin təhlili ilə kifayətlənir və hadisədə baş verə biləcək keyfiyyət dəyişikliklərini nəzərə almır. Bu mənada mikroiktisadi təhlili - statik metoddur.

3. Mikroiktisadi təhlil metodları

Təhlil metodları — həqiqətin, bizim araşdırdığımız halda iqtisadi davranışın nəzəri baxımdan mənimsənilməsi metodlarının məcmusudur. Hər nəzəriyyə onda əks olunmuş bilik sisteminin qurulması və əsaslandırılması üçün öz metodlarını tətbiq edir. Mikroiktisadiyyat dörd mühüm təhlil metoduna əsaslanır: son hədd metodu, funksional metod, modelləşdirmə və müqayisəli statika metodu.

Son hədd (marjinal) təhlili — iqtisadi hadisələrin təhlilinin bu metodu həmin hadisəyə təsir edən hər hansı iqtisadi dəyişənin qiyməti bir vahid dəyişdikdə yaranan kəmiyyət dəyişikliklərinin tədqiqinə əsaslanır. Məsələnin mahiyyəti müstəqil dəyişənin qiyməti bir vahid dəyişdikdə (bir vahid artdıqda və ya azaldıqda) ümumi kəmiyyətin (funksiyanın qiymətinin) necə dəyişəcəyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Belə dəyişikliklərin tədqiqinə əsaslanaraq, hadisənin özündə dəyişiklik meylləri müəyyən edilir ki, bu da son hədd təhlilinin mahiyyətini təşkil edir.

Funksional təhlil iqtisadi kəmiyyətlər arasında qarşılıqlı asılılıqların aşkar edilməsi aspektində iqtisadi hadisələrin tədqiqat metodudur. Onun məzmunu bundan ibarətdir ki, bir iqtisadi kəmiyyətin dəyişilmə qanunauyğunluqlarını digərinin dəyişilməsindən asılı olaraq tədqiq etmək mümkün olsun. Əgər bu zaman dəyişənlər arasında hər hansı bir kəmiyyət asılılığı tədqiq olunursa, belə qarşılıqlı əlaqə funksional təhlilin obyektinə çevrilir.

Müqayisəli statika metodu — müəyyən hadisəni təşkil edən elementlərin variativ dəyişiklikləri nəticəsində həmin hadisənin müxtəlif tarazlıq vəziyyətlərinin müqayisəli tədqiqatı üsuludur. Onun məqsədi tarazlıq parametrlərinə hadisənin hər bir tərkib hissəsinin təsirini, yeni tarazlıq vəziyyətinə keçidin səbəbini aşkar etməkdən, həmçinin yeni tarazlıq parametrlərini proqnozlaşdırmaqdan ibarətdir.

Metodun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, hadisənin elementlərinin və onların arasında qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyətə dəyişməzliyi haqqında fərziyyəyə əsaslanır, yəni zaman keçdikcə hadisənin dəyişikliklərə məruz qalmasını nəzərə almır. Bu o deməkdir ki, hadisələrin zaman keçdikcə dəyişməyən, amma müxtəlif dövrləri üzrə paylanmış tarazlıq vəziyyətlərinin tutuşdurulması haqqında söhbət gedir.

Nəzəriyyənin verifikasiya edilə bilməsi (yoxlanıla bilməsi) metoduna görə, nəzəriyyə təcrübədə qismən və ya dolaylı yolla öz təsdiqini tapmalıdır. Nəzəriyyə faktlarla uyğun gəlmədiyi halda ya həmin nəzəriyyəni yaxşılaşdırırlar, ya təkzib edirlər, ya da yenisini yaradırlar. Pozitivistlər hesab edirlər ki, iqtisadiyyatda nə başverdiyini və necə baş verdiyini izah etmək lazımdır, ancaq subyektiv qiymət vermək lazım deyil.

Modelləşdirmə real hadisələrin və proseslərin süni yaradılmış və həqiqəti sadələşdirilmiş şəkildə təsvir edən nəzəri qurmanın təhlili vasitəsilə tədqiqat metodudur. Modelləşdirmənin **məqsədi** amillərin və iqtisadi şəraitin (ilkin şərtlərin) məruz qaldığı dəyişikliklərin hadisəyə təsirini tədqiq etməkdən, bu dəyişikliklərin nəticələrini qabaqcadan söyləməkdən və müşahidə edilən asılılıqları nəzəri cəhətdən əsaslandırmaqdan ibarətdir.

Mövzu 2. Qiymət nəzəriyyəsi: Tələb, təklif və bazar tarazlığı.

4.Bazar tələbi və tələb qanunu

Ən ümumi şəkildə bazar tələbini istehlakçıların əmtəə və xidmətləri almağa hazırlığı kimi müəyyən etmək olar. Bununla yanaşı bu jür hazırlıq dedikdə, nemətlərə tələbat və onlara malikolma istəyinin özü deyil, məhz, hər şeydən əvvəl, bu nemətlərə görə ödənişə razılıqdır. Buna görə də iqtisadi mənada tələb istehlakçıların davranış formasıdır ki, bu da onların aldıkları nemətlərə görə ödənişə hazırlığı və qabiliyyətini əks etdirir. Bujür tərif hadisənin məzmun tərəfini əks etdirsə də vəjib iqtisadi əlamətlərdən – kəmiyyət və zaman səjiyyəindən məhrumdur. Buna görə də iqtisadçılar bazar tələbinin kəmiyyəti və ya həjmi kimi daha dəqiq anlayışdan istifadə edirlər. **Bazar tələbinin kəmiyyəti (həjmi)** – vaxt vahidi ərzində istehlakçıların jəri qiymətlərlə almağa hazır olduqları müəyyən nemətin maksimum miqdarıdır.

Tələbin kəmiyyəti tələbin determinantları (parametrləri) adlandırılan müxtəlif şərtlərin təsiri altında formalaşır. **Tələbin determinantları** – bazar tələbinin kəmiyyət parametrlərinə təsir göstərən amillərdir. Ən vəjibləri kimi bunları ayırmaq lazımdır: əhalinin sayı və strukturu (N), nemətin özünün qiyməti (P_X), bu nemətin əvəzedijlərinin qiymətləri (P_Y), istehlakçıların üstünlükləri (T) və gəlirləri (I), habelə istehlak gözləmələri (E). Onların göstərdiyi təsir tələb funksiyası adlandırılan müəyyən funksional asılılıq forması alır.

Tələb funksiyası – tələbə təsir göstərən amillərin dəyişməsi zamanı tələbin kəmiyyətinin dəyişməsinin xarakterini əks etdirən təyin olunmuş asılılıqdır. Bu funksiyada nemətə tələbin kəmiyyəti (Q_D və ya D) asılı dəyişəndir, tələbin determinantları isə (P_X, P_Y, I, T, E) müstəqil dəyişənlər rolunu yerinə yetirirlər. Funksiyanın qiyməti seçilmiş vaxt vahidində determinantların təsirinin müxtəlif kombinasiyaları zamanı alınacaq nemətin miqdarını göstərir. Analitik olaraq tələb funksiyasını aşağıdakı tənlik kimi ifadə etmək olar:

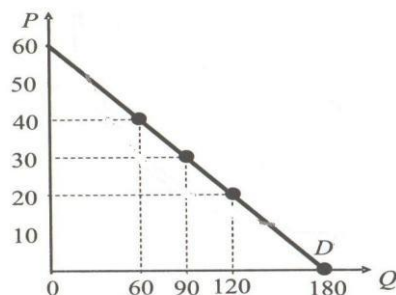
$$Q_D^x = f(N, P_x, P_Y, I, T, E)$$

Real tələb bütün dəyişənlərin təsiri altında olsa da, biz «digər bərabər şərtlər daxilində» prinsipindən istifadə edərək hər bir ayrıja dəyişənin təsir dərəcəsini hissələrə ayırma və yerdə qalanları sabit qəbul edərək hər bir determinant üçün tənlik qura bilərik. Hər bir belə tənlik müvafiq determinantın tələbə təsirini əks etdirir. Mikroiktisadi təhlildə ən geniş tətbiq olunan $Q_D^x = f(P_x)$ qiymətilə tələb funksiyasıdır. **Qiymət üzrə tələb funksiyası** nemətə tələbin kəmiyyətinin bu nemətin qiymətinin dəyişməsindən asılılığını əks etdirərək nemətin müxtəlif qiymətləri zamanı, **amma** digər bərabər şərtlər daxilində alijaların alacağı nemətin miqdarını göstərir. Qiymət üzrə tələb funksiyası müxtəlif formada: jədvəl və qrafik formada ifadə oluna bilər.

Jədvəl forması, məsələn, «holden» növlü almalara tələbin kəmiyyətinin (həjminin) yerdə qalan bütün determinantların dəyişməzliyi şəraitində onların qiymətinin dəyişməsindən asılı olaraq neçə dəyişdiyi haqqında faktiki müşahidə olunan məlumatları əks etdirir.

Cədvəl 1

Нематин гиймати (manat)	0	20	30	40	60
Ай ярзиндя телябин кямийяти (килограмма)	180	120	90	60	0

Şəkil 1. Tələb əyrisi

Tələblə qiymət arasındakı tələb funksiyasında ifadə olunan əks - asılılıq tələb qanunu adı almışdır. **Tələb qanunu** – bazar iqtisadiyyatının prinsipidir, o təsbit edir ki, nemətə tələbin kəmiyyəti bu nemət vahidinin qiyməti aşağı enərkən yüksələrək və qiymət qalxarkən azalaraq nemətin qiymətindən əks – asılılıqda olur.

5. Tələbin kəmiyyətinin dəyişməsi və tələbin dəyişməsi

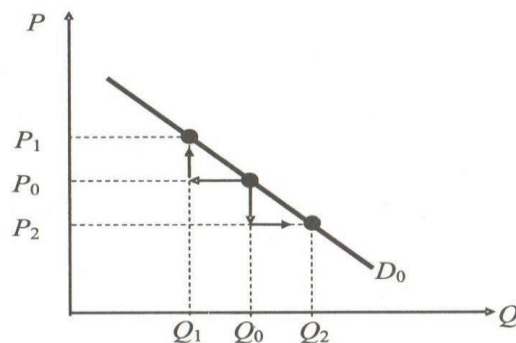
İstehlakçı alqı haqqında qərar qəbul edərək nəinki yalnız nemətin qiymətini rəhbər tutur. Burada vacib rolu digər determinantlar da: istehlakçıların üstünlükləri, gəlirləri və gözləmələrinin səviyyəsi, tamamlayıcı və əvəzedici nemətlərin qiymətləri oynayır. Tələbə təsir göstərən amilləri iki qrupa bölürlər. Bir qrup nemətin özünün qiymətilə təjəssüm olunmuşdur. Digər qrupa isə yerdə qalan bütün determinantları tələbin qeyri-qiymət amillərinə aid edərək daxil edirlər. Burada mühüm odur ki, amillərin hər bir qrupu tələbə prinsipial olaraq müxtəlif təsir göstərir. Bu səbəbdən tələbi təhlil edərkən iki müxtəlif prosesi – tələbin kəmiyyətinin dəyişməsi və tələbin dəyişməsini ayırırlar.

Tələbin kəmiyyətinin dəyişməsi – tələbin təyin olunmuş şkalası çərçivəsində nemətin qiymətinin dəyişməsindən asılı olaraq alijların tələb etdikləri nemətin həjminin dəyişikliklərini əks etdirən prosesdir (şəkil 1). Bu prosesin iqtisadi məzmunu ondan ibarətdir ki, məsələn, P_0 -dan P_1 -dək qiymətin yüksəlməsi tələbin kəmiyyətinin Q_0 -dan Q_1 -dək azalmasına, qiymətin P_0 -dan P_2 -dək enməsi isə tələbin Q_0 -dan Q_2 -dək artmasına səbəb olur.

Tələbin kəmiyyətinin dəyişməsinin qiymətdən asılılığını səjiyyələndirən bütün jütlüklər tələb əyrisində yerləşəcək. Bu onunla izah edilir ki, qiymət dəyişərkən qiymətlə tələbin kəmiyyəti arasındakı funksional asılılıq (funksiyanın forması) dəyişməz qalır. Yalnız dəyişənin kəmiyyəti dəyişir ki, nəticədə də funksiyanın qiymətinin dəyişməsi baş verir.

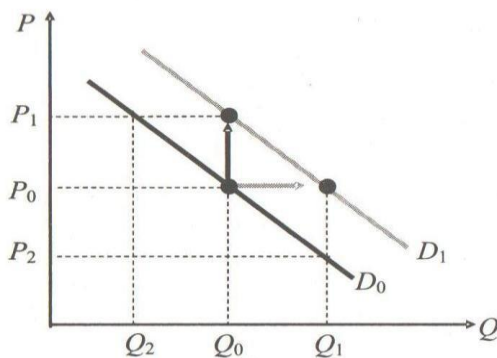
Tələb əyrisi tələb funksiyasının əks edilməsinin qrafik forması olduğuna görə onun qiymətlərinin bütün dəyişiklikləri eyni əyridə yerləşəcəkdir. **Tələbin kəmiyyətinin dəyişməsi həmişə tələb qanununun fəaliyyətini əks etdirərək tələb əyrisi boyunca hərəkəti şəklində ifadə olunur.**

Tələbin dəyişməsi və ya tələbdə dəyişiklik – alijların nemətə görə ödənişə, yaxud nemətin eyni miqdarına görə daha böyük və ya az qiyməti ödəməyə hazırlıqdakı dəyişiklikləri əks etdirən prosesdir. Ehtimal edək ki, bazar tələbi D_0 tələb əyrisilə təmsil olunmuşdur (şəkil 2). İlkin olaraq nemətin P_0 qiyməti zamanı tələbin həjmi Q_0 -ı təşkil etmişdir.

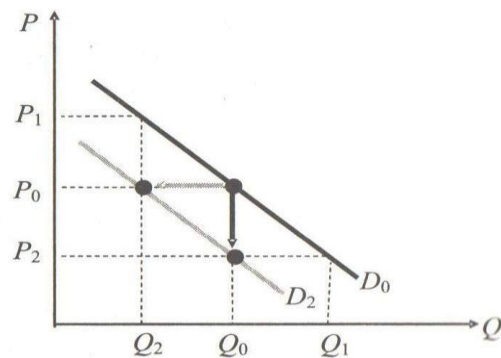

Şəkil 1. Tələbin kəmiyyətinin dəyişməsi

Tutaq ki, istehlakçıların real gəlirləri yüksəlmişdir. Alıjıların davranışı dəyişmişdir, indi isə onlar tələbin eyni həjmi daxilində nemət vahidinə görə daha yüksək qiyməti, məsələn, P_1 -i ödəməyə hazırdırlar. Bu o deməkdir ki, alıjılar böyük tələb irəli sürürlər, belə ki, əvvəljə P_1 qiymətinə Q_2 tələbi uyğun gəlirdi, indi isə eyni qiymət zamanı o, Q_0 -dək artmışdır. Təbii ki, indi P_0 qiyməti zamanı alıjılar böyük miqdarda, məsələn, Q_1 qədər nemət alıjaqlar. Bunların hər ikisi müxtəlif formada olsa da tələbin həjminin artmasını bildirir: ($Q_0 > Q_2$), ($Q_1 > Q_0$)-dir. Nəzərə lsaq ki, tələb əyrisi «qiymət-miqdar» jütlüyü dəstini təjəssüm etdirir, onda bu göstərilən dəyişikliklər bütün tələb əyrisinin, bizim halda isə D_1 vəziyyətinə yerdəyişməsində ifadə olunur. Alıjıların ödənişə hazırlığı aşağı düşərsə, onda proses tələbdə əks dəyişikliklərlə səjiyyələənəjəkdir (şəkil 3). P_0 qiyməti zamanı tələb Q_0 -dan Q_2 -dək ixtisar olunur, Q_0 — tələbinin saxlanması isə yalnız P_2 qiyməti zamanı mümkün olur. Yekunda bütün proses tələb əyrisinin yalnız əks istiqamətə— D_2 vəziyyətinə yerdəyişməsində ifadə olunur. Ümumi nətiyə ondan ibarətdir ki, tələbin dəyişməsi həmişə tələb əyrisinin yerdəyişməsində ifadə olunur.

Şəkil 2. Tələbin artması

Şəkil 3. Tələbin ixtisar olunması

6. Tələbin qeyri-qiymət amilləri

Tələbin dəyişməsinə təsir edən amillər müxtəlifdir, onlardan hər birinin təsiri isə çoxjəhətlidir və xüsusi təhlil tələb edir. Burada biz qeyri-qiymət amillərinin tələbə təsirinin yalnız ən ümumi xülasəsi ilə məhdudlaşırıq.

Əhalinin sayı və strukturu tələbin bazis amilləridir, belə ki, bazarın həjmini müəyyənləşdirirlər. Əhalinin sayı və strukturundakı istənilən dəyişikliklər tələbin dəyişməsinə bilavasitə təsir göstərir. İstehlakçıların sayının artması bazar tələbinin genişlənməsinə səbəb olur, sayın ixtisarı zamanı isə o, daralajaqdır. Əhalinin qoşılması fəal istirahət üçün nəzərdə tutulmuş nemətlərə tələbin ixtisarı ilə müşayiət olunajaq, amma bu zaman tibbi ləvazimatlara və səhiyyə xidmətlərinə tələb genişlənəjək.

İstehlakçıların üstünlükləri – tələbin potensial hədlərini müəyyən edən digər əsas amildir. Çox zaman məhz üstünlüklərdəki dəyişikliklər tələbdəki ciddi dəyişikliklərin səbəbi olur. İstehlakçıların üstünlüklərindəki dəyişikliklərin səbəblərinə gəldikdə isə, onlar həm istehlakçıların özlərinin zövqlərindəki dəyişikliklərdən (digər yaş qrupuna keçid, həyat tərzinin və ya sosial statusun dəyişməsi), həm də xarici təsirlərdən (reklam) irəli gələ bilər.

İstehlakçıların gəlirlərinin səviyyəsi qiymətin eyni səviyyəsində neməti almaq hazırlığına təsir göstərir. İstehlakçıların gəlirlərinin artması onların büdcə imkanlarını genişləndirir, deməli, həm də tələb artır. Gəlirlər aşağı düşərkən əks əsilliq müşahidə olunur.

İstehlak gözləmələri ehtiyatların yığılmasına meyillilik şəklində tələbə təsir göstərir. İnsanlar jəri qərarları qəbul edərkən gələcək hadisələrin proqnoz görüntüsünü nəzərə alırlar. Bu zaman onlar öz gözləmələrini iki mühüm amillə – gəlir və bazar qiymətlərinin səviyyələrindəki dəyişikliklərlə əlaqələndirirlər. Əgər istehlakçılar gələcəkdə gəlirlərin artmasını (azalmasını) gözləyirlərsə, onda onlarda jəri xərgləri artırmağa (ixtisar etməyə) meyil meydana çıxır ki, bu da jəri tələbin genişlənməsinə (ixtisarına) səbəb olur. Qiymətlərin yüksəldilməsinin sabit ehtimalları (inflyasiya gözləmələri) jəri tələbin artması üçün stimuldur.

Qarşılıqlı əlaqədar olan nemətlərin qiymətləri də müəyyən nemətə tələbin dəyişməsinə təsir göstərilir. Hansısa nemətə nisbi qiymət artmışdırsa, onda istehlakçılar ona əvəzedijji tapmağa səy göstərilir. Qəhvəyə qiymətin qalxması çaya tələbin artmasını doğura bilər. Əgər nemətlər istehlakda bir-birini tamamlayırsa, onda bir nemətə tələbin dəyişməsi digərinə də tələbin dəyişməsinə doğurur. Kərə yağının qiymətinin dəyişməsi nəinki ona olan tələbin dəyişməsinə səbəb olur, həmçinin əgər buterbrodların istehlakı istehlakçıların zövq üstünlüklərinin tipik səjiyyəsidirsə çörəyə dəolan tələbin dəyişməsi səbəbi ola bilər. Beləliklə, qarşılıqlı əlaqədar olan nemətlərin qiymətlərinin dəyişməsilə təhlil olunan nemətə tələbin dəyişməsi arasındakı əsilliliğin xarakteri ondan ibarətdir ki, o, bir-birini qarşılıqlı tamamlayan nemətlər üçün düz mütənasib, bir-birini qarşılıqlı əvəzedənlər üçün tərs mütənasibdir

7. Bazar təklifi və təklif qanunu

Nemətlərin təklifi istehsalçılar tərəfindən həyata keçirilir. Bu mənada **bazar təklifi** istehsalçıların nemətləri bazara göndərmək arzusu və qabiliyyətini əks etdirən davranış formasını təjəssüm etdirir. Bazar təklifinin tələbdə olduğu kimi iqtisadi təhlili kəmiyyət və zaman səjiyyələrindən istifadə edir. **Bazar təklifinin kəmiyyəti (həjmi)** – müəyyən nemətin ümumi miqdarıdır ki, mövjud iqtisadi şəraitdə vaxt vahidində bütün istehsalçılar bunu bazara verməyi arzu edirlər və buna qadirdirlər.

Nemətlər istehsalı məsrəflərlə əlaqədar olduğu üçün istehsalçıların nemətləri göndərmək arzusu nemətlərin qiymət səviyyəsilə şərtlənir və o zaman meydana gəlir ki, qiymət nəinki istehsal məsrəflərinin bərpa edilməsini, həmçinin gəlir əldə olunmasını təmin etsin. İstehsalçıların nemətlərin təklifini həyata keçirməyə hazırlığı təklifin determinantları ilə şərtlənmişdir. **Təklifin determinantları** – bazarın qiymət və

qeyri-qiymət parametrləridir ki, bunlar da istehsalçıların (satıcıların) bazar təklifini həyata keçirmək, yaxud nemətlər istehsalını nemətin bazar qiymətindən yüksək olmayan məsrəflərlə təmin etmək qabiliyyətinə təsir göstərir. Məsrlər səviyyəsini şərtləndirən istehsal parametrləri təklifin qeyri-qiymət determinantları (amilləri) adlandırılır. Onların içərisində ən vacibləri nemətin istehsalı üçün istifadə olunan: təbii (PN), kapital (PK) və əmək (PW), kimi resursların qiymətləri satıcıların sayı (M), texnologiyalar (H), vergilər (T), istehsalçıların gözləmələridir (E). Beləliklə, tələb determinantları kimi təklif determinantları da iki qrup amillərlə təmsil olunmuşdur: onlardan biri nemətin özünün qiymətilə (Px), ikincisi isə qeyri-qiymət amillərlə təjəssüm olunmuşdur. Bu determinantların bazar təklifinin kəmiyyət parametrlərinə məجمu təsiri təklif funksiyasında ifadə olunur ki, bu da tənlik şəklində verilir:

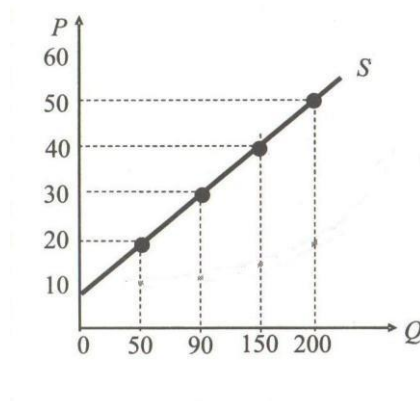
$$Q_x^s = f(P_x, P_N, P_K, P_W, M, H, T, E).$$

Təklif funksiyası – nemətin bazar təklifinin kəmiyyətilə onu müəyyən edən amillər arasındakı təyin olunmuş asılılıqdır ki, bu da mövjud şəraitdə vaxt vahidində bazara göndərilən nemətin maksimum miqdarını göstərir. Nemətin qiymətilə onun təklifinin kəmiyyəti (həجمi) arasındakı asılılığı əks etdirən $Q_x^s = f(P_x)$ **qiymət üzrə təklif funksiyası** mikroiqtisadi təhlildə daha geniş istifadə olunur.

Qiymət üzrə təklif funksiyası nemətin təklifinin kəmiyyətinin onun qiymətinin dəyişməsindən asılılığını əks etdirərək nemətin müxtəlif qiymətilə və təklifin qeyri-qiymət amillərinin dəyişməzliyi şəraitində vaxt vahidində istehsalçıların bazara göndərəjəyi nemət miqdarını göstərir. Qiymət üzrə təklif funksiyası jədvəl və qrafik formalarında ifadə oluna bilər.

**Cədvəl
1**

Nemətin qiyməti (manat)	0	20	30	40	60
Ay ərzində təklif kəmiyyəti (kiloqramla)	-30	50	90	130	210

Şəkil 1. Təklif əyrisi

Təklif qanunu – bazar iqtisadiyyatının elə bir prinsipidir ki, o təsdiq edir: digər bərabər şərtlər daxilində nemətin təklifinin kəmiyyəti bu nemət vahidinin qiyməti nə qədər yüksək olarsa bir o qədər böyük olar və əksinə, nemət təklifinin kəmiyyəti onun qiymətinin aşağı düşməsilə azalajaq.

8. Təklifin kəmiyyətinin dəyişməsi və təklifin dəyişməsi

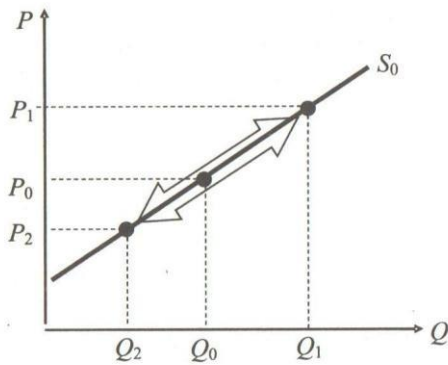
Təklifin kəmiyyətinin dəyişməsi təklifin qeyri-qiymət amillərinin dəyişməzliyi şəraitində nemətin özünün qiymətinin dəyişməsindən asılı olaraq nemətin təklifinin kəmiyyətinin dəyişməsinə əks etdirir (şəkil 1.)

Təklif qanunu təklifin kəmiyyətilə qiymət arasında müsbət əlaqəni bildirdiyinə görə qiymətin, məsələn, P_0 -dan P_1 -dək yüksəlməsi təklifin həjminin Q_0 - dan Q_1 -dək artmasına, qiymətin P_0 -dan P_2 -dək düşməsi isə onun həjminin Q_0 - dan Q_2 -dək enməsinə səbəb olur. Qrafikdə bu onda ifadə olunur ki, hər iki dəyişiklik eyni ayridə yerləşəjək, lakin birinci halda yeni nöqtə (P_1 ; Q_1) ilkin nöqtədən (P_0 ; Q_0) yüksəkdə, ikinci isə (P_2 ; Q_2) aşağıda olur. Deməli, **təklifin kəmiyyətinin dəyişməsi həmişə təklif əyrisi boyunca hərəkət şəklində ifadə olunur.**

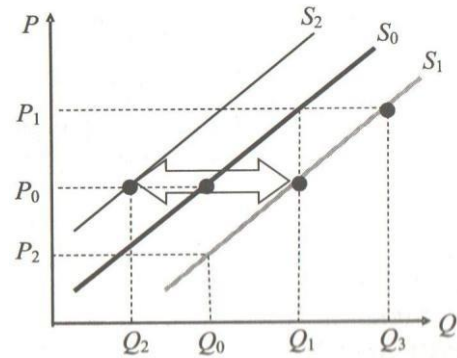
Təklifin dəyişməsi – eyni qiymət zamanı istehsalçıların az və ya çox miqdarda neməti verməyə hazırlığının dəyişməsinə əks etdirən prosesdir (şəkil 2). Təklifin dəyişməsi haqqında o halda danışırıqlar ki, nemətin eyni qiyməti məsələn, P_0 , zamanı təklifin həjmi tutaq ki, Q_1 -dək arta bilər və ya fərz edək ki, Q_2 -dək azala bilər. Bu proses nemətin qiymətinin artması zamanı müşahidə oluna bilər hala identik deyildir, belə ki, təklif əyrisinin yerdəyişməsilə əlaqədardır.

Nemətin qiymətinin P_0 -dan P_1 -ə qədər yüksəlməsi zamanı təklifin kəmiyyəti Q_0 - dan Q_1 -dək arta bilərdi. Amma bizim misalda şəkildən göründüyü kimi, təklif əyrisi S_1 üçün P_1 qiyməti Q_1 təklif həjmini deyil, məhz Q_3 həjmini verir. Eyni zamanda S_1 təklifi zamanı Q_0 həjmi S_0 təklifi halındakına nisbətən daha aşağı qiymət zamanı təmin edilir. Başqa sözlərlə desək, **təklifin dəyişməsi həmişə təklif əyrisinin yerdəyişməsində ifadə olunur.** Bu zaman təklif əyrisinin sağa öz yerini dəyişməsi (müsbət yerdəyişmə) bazar təklifinin genişlənməsini bildirəjək. Təklif əyrisinin sola yerdəyişməsi (mənfi yerdəyişmə) bazar təklifinin ixtisarını bildirəjək.

Təklif kəmiyyətinin dəyişməsilə təklifin dəyişməsi arasındakı fərqlərin mahiyyəti ona münjər olunur ki, birinci halda dəyişikliklər, nemətin qiymətilə, ikinci halda isə qeyri-qiymət determinantlarının fəaliyyətilə şərtlənmişdir.

Şəkil 1. Təklifin kəmiyyətinin dəyişməsi

Şəkil 2. Təklifin dəyişməsi

9. Təklifin qeyri-qiymət amilləri

Təklifin dəyişməsinə təsir edən amillər müxtəlifdir, amma müəyyən edilənlər kimi bunları: istehsal amillərinin qiymətləri, əvəzedicilərin qiymətləri, satıcıların sayı, texnologiyalar, istehsalçıların gözləmələri, vergilər və subsidiyalar ayırmaq lazımdır. **İstehsal amillərinin qiymətləri** təklifin dəyişməsinə daha ciddi təsir göstərir, belə ki, nemət istehsalının məsrəflər səviyyəsini müəyyən edir.

İstehsal amillərinə qiymətlərin artması istehsal məsrəflərinin çoxalmasına səbəb olur və təklif qiymətlərin bütün diapazonu üzrə ixtisar olunur. Təklif əyrisi sola yerini dəyişdirir. İstehsal amilləri qiymətlərinin düşməsi zamanı istehsal məsrəflərinin azalması müşahidə olunajaq ki, bu da təklifin genişlənməsinə gətirib çıxarajaq, təklif əyrisi isə sağa öz yerini dəyişdirəjək.

Texnologiyalar istehsal resurslarının istifadə edilməsi səmərəliliyini şərtləndirir, deməli, məsrəflərin səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərir. Yeni texnologiyalara keçid nemət istehsalına resursların xüsusi çəki məsrəflərinin azalmasında ifadə oluna bilər, həm də istehsalda daha az qiymətli və deməli, daha uşuz istehsal resurslarının jəlb edilməsilə müşayiət oluna bilər.

Nemət əvəzedicilərinin qiymətləri verilmiş nemətin təklifinin dəyişməsinə bu mənada təsir göstərir ki, onlar istehsalın gəlirlilik səviyyəsinə təsir etməklə istehsalçı üçün bazara məhz bu nemətin göndərilməsi jəlbəediciyini dəyişdirir. Əgər mineral suya qiymətlər yüksəlsə, onda sərinləşdirici içkilərin istehsalçıları onlardakı mövjud istehsal güjləri şəraitində mineral suyun təklifini genişləndirər və meyvə suyunun təklifini ixtisaredərlər.

Bazarda fəaliyyət göstərən **istehsalçıların sayı** nemətin hər bir verilmiş qiymət səviyyəsi zamanı nemət təklifinin məjmu həjmində özünü göstərir. Bazara neməti göndərən istehsalçıların sayı nə qədər çox olarsa bazar təklifi bir o qədər böyük olar və əksinə. Bu, bazar təklifi əyrisinin müvafiq yerdəyişməsində ifadə olunar.

Vergilər və subsidiyalar istehsal məsrəflərinə, onların vasitəsilə isə bazar təklifinə də bilavasitə təsir göstərir. Verginin artırılması və ya əlavə verginin tətbiqi nemət

vahidinə istehsal məsrəflərinin artmasına və deməli, həm də istehsalçının jəri bazar qiymətilə təklifi həyata keçirməyə hazırlığının aşağı düşməsinə gətirib çıxarar ki, bu da bazar təklifinin ixtisarı ilə nəticələnər. Subsidiyaların tətbiqi buraxılışın verilmiş həjmi üçün nemət vahidinə məsrəflərin aşağı düşməsinə bildirəcək və istehsalçı təklifi artıracaqdır. Lakin hər iki halda təklif əyrisinin vəziyyəti dəyişir.

İstehsalçıların proqnozlaşdırdıqları nemət qiymətinin səviyyəsində və gələcəkdə istehsal resurslarının qiymətlər səviyyəsində ifadə olunan istehsalçı gözləmələri də jəri təklifin kəmiyyətinə təsir göstərir. Onların gözlədiyi qiymət artımı istehsal güjlərinin genişlənməsi, deməli, həm də təklifin artırılmasının katalizatoru ola bilər. Qiymətlərin proqnoz yüksəlişi istehsalçıları neməti jəri qiymətlərlə reallaşdırmaqdan saxlayan səbəb ola bilər.

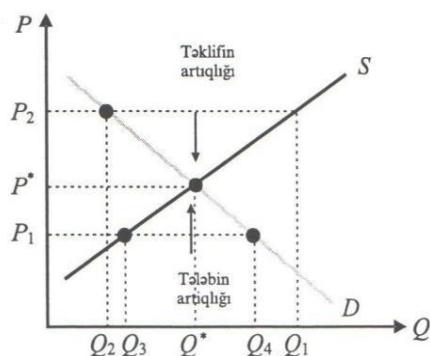
10. Bazar tarazlığı. Bazar tarazlığının L.Valras və A.Marşall şərhı

Bazar tarazlığı – bazarın elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman qiymətin müəyyən səviyyəsi üçün bazar tələbinin həjmi bu nemətin təklifinin həjminə bərabərdir. Bazar tarazlığının şərtlərini ifadə edən parametrlər **tarazlı qiymətdir** ki, bu zaman müəyyən nemətə tələbin həjmi onun təklifinin həjminə bərabərdir və nemətin miqdarını əks etdirən **tarazlı həjmdir** ki, bu zaman tələbin qiymətilə təklifin qiyməti arasında bərabərlik yaranır. Bu zaman sövdələşmədə iştirak edən hər iki tərəfdə qərarlaşmış vəziyyəti dəyişməyə daxili stimullar olmur. Bazar tarazlığı ona dəlalat edir ki, almağa hazırlıq satmağa hazırlıqla bir-birini tarazlaşdırır: o, bazarın sabit vəziyyətini təmin edir.

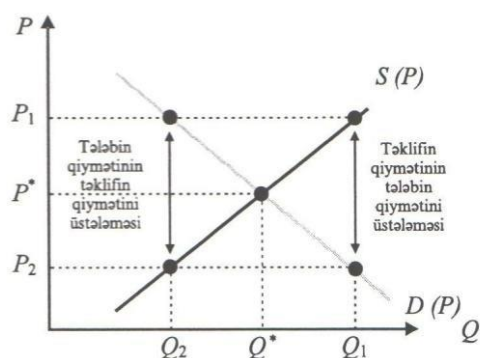
Valrasın yanaşması ondan ibarətdir ki, bazar tarazlığının yaranmasının əsasında $QD(P)=QS(P)$ bərabərliyinin yerinə yetirilməsi qoyulur, onun yaranmasında müəyyənəddi rol tələb və təklifin kəmiyyət səjiyyələrinə təhkim edilir. Tarazlığın formalaşması tələb və təklifin artıqlığının təzyiqinin nəticəsi kimi baxılır. Belə yanaşmanın qrafik şərhı verilmişdir (şəkil.1). Təklifin tələbi, məsələn, $(Q_1 - Q_2)$ -yə bərabər üstələməsinin meydana gəlməsi halında nemətlərin bir hissəsi satıla bilmir. Satıcılar arasında zəruri olaraq istehlakçı uğrunda rəqabət əmələ gəlir ki, bu da P_2 bazar qiymətinə onun P^* -dək enməsi tərəfinə təzyiq göstərəcəkdir. Rəqabət nəticəsində məsrəfləri aşağı enən qiyməti üstələyən istehsalçıların bir hissəsi bazardan sıxışdırılıb çıxarılacaq, bazar təklifi isə azalacaqdır. Əksinə, tələbin bazarda artıqlığı zamanı nemətin tutacaq ki, $(Q_4 - Q_3)$ həjmində defisiti meydana çıxanda artıq rəqabət istehlakçıların arasında baş verir. Nemətin P_1 qiyməti P^* -dək artacaq, bazar tələbi isə azalacaq, belə ki, nemətin istehlakından faydaları qiymətləndirməsi böyük olmayan istehlakçılar hissəsi nemətə tələb irəli sürməkdən imtina edəcək. Səjiyyəvidir ki, həm birinci, həm də ikinci halda təklif və tələb həjmlərinin tarazlığa meyili müşahidə olunacaq ki, bu tarazlıq da bazar tələbi və təklifi əyrilərinin kəsişmə nöqtəsində (Q^*) nail olunur. Bunun nəticəsi P^* tarazlı qiymətinin yaranması olur ki, bu zaman nə istehlakçılarda, nə də istehsalçılarda bu vəziyyətin pozulmasına daxili stimullar olmur.

Marşall yanaşması ona münjər olunur ki, bazar tarazlığının yaranması şərti $PD(Q) = PS(Q)$ bərabərliyinin yerinə yetirilməsidir, bazar tarazlığının yaranmasında müəyyənədiyi rol isə tələb və təklif qiymət səjiyyələrinə təhkim edilir. Tarazlığın formalaşması tələb qiymətinin təklif qiymətini və ya təklif qiymətinin tələb qiymətini üstələməsinin təzyiqi nəticəsi kimi baxılır. Bu yanaşmanın qrafik şərh verilmişdir (şəkil.2). Q_2 zamanı tələbin P_1 qiyməti P_2 təklif qiymətini üstələyərkən satıcılar əlavə gəlir əldə edə bələlər ki, bu da təklifi artırmaq üçün stimul olajaq. Təklifin artması qiymətin aşağı düşməsinə səbəb olur, bu da ta o vaxtajan baş verəjəkdir ki, onların istehsal üzrə son hədd məsrəfləri P^* -dək qiymət formasında onların əldə etdiyi son hədd faydaları ilə bərabərləşsin.

Oxşar, amma əks istiqamətdə proses təklifin qiymətinin tələb qiymətini üstələdiyi halda ($P_1 > P_2$) da müşahidə olunajaq. Sata bilmədikləri üçün ($Q_1 > Q_2$) satıcılar qiyməti endirməyə məjburl olajaqlar, onların bir hissəsi isə bazarı tərk edəjək, təklif isə azalajaq. Yekunda bazarda yalnız o satıcılar qalajaq ki, onlar nemət istehsalını bazar qiymətinə bərabər xərjlərlə təmin etməyə qadirdirlər. Tələb qiymətinin təklif qiymətinə bərabərliyi ($PD = PS$), P^* - tarazlı qiymətini və Q^* - tarazlı həjmini verir. Təhlilin nəticəsi nöqteyi-nəzərindən hər iki yanaşma eynimənalıdır. Lakin onlara məxsus fərq (bazar tarazlığının yaranmasında müəyyənədiyi rolun müxtəlif dəyişənlər: birinci halda – kəmiyyətə, ikinci halda isə qiymətə verilməsi) formal deyil və bir sıra hallarda isə müxtəlif nəticələr verə bilər.

Şəkil 1. Valrasa görə bazar
tarazlığının yaranması

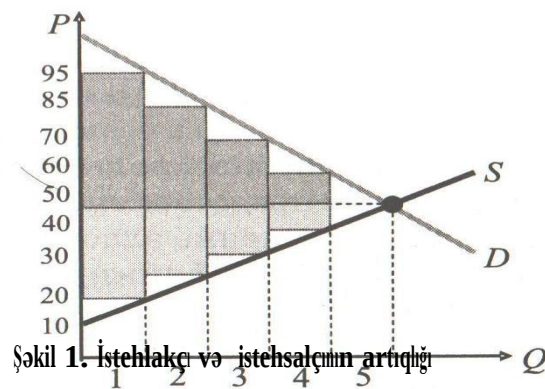
Şəkil 2. A. Marşalla görə bazar
tarazlığının yaranması

11. İstehlakçı və istehsalçı artıqlığı

İstehlakçı artıqlığı – istehlakçıların bazar mübadiləsi prosesində əldə etdikləri əlavə faydalılıqdır ki, bu da faktiki olaraq nemətə ödədikləri qiymətin həmin nemətə görə ödəməyə hazır olduqları qiymətdən az olduğuna görə əldə edilir. Bazar tələbini ayrı-ayrı istehlakçıların tələbi şəklində təsəvvür edək (şəkil1). Müxtəlif istehlakçılarda nemətin dəyərinin subyektiv qiymətləndirilməsi müxtəlif olajaq və deməli, ödəməyə hazırlıq da müxtəlif olajaq.

Birinci istehlakçı nemət vahidinə görə 95 man., ikincisi – 85, üçüncüsü – 70, dördüncüsü – 60, beşinji isə – 50 man. ödəməyə hazırdır. Yalnız beşinji aljının pul qiymətləndirməsi nemətin tarazlı qiymətilə üst-üstə düşür. Həqiqətən də bütün istehlakçılar 50 manatla bərabər eyni bazar qiymətilə neməti alajaqlar. Bir halda ki, ödənişə hazırlıq istehlakçının nemət vahidini əldə etmək xətrinə çəkməyə razılaşdığı alternativ xərjlərin kəmiyyətini əks etdirir, onda daha aşağı qiymətə nemətin alışı istehlakçıya faydalılıq artıqlığını, ona pulsuz çatan faydalılıq gətirir. Bu artıqlığın kəmiyyəti istehlakçının ödəməyə hazır olduğu qiymətlə faktiki olaraq ödədiyi qiymət – qara rənglənmiş düzbujaqlılar – arasındakı fərqi təjəssüm etdirir. Hər bir istehlakçada bu jür artıqlığın kəmiyyəti müxtəlif olajaq, beşinji istehlakçı isə onu, ümumiyyətlə almır.

Bütün istehlakçıların aldığı əlavə faydanı jəmləsək, istehlakçının ümumi artıqlığını alarıq ki, o da istehlakçıların bazar mübadiləsinə görə götürdükleri əlavə faydalılığı təjəssüm etdirir. Faktiki olaraq bu – həmin həjmdə faydalılığı əldə edərkən aljıların qənaət etdiyi pul vəsaitləri məbləğidir. Bizim misalda o, $(95-50)+(85-50)+(70-50)+(60-50)+(50-50)=110$ man. təşkil edir. Aydındır ki, bazar tələbinin fasiləsiz xətti üçün istehlakçının məjmu artıqlığının kəmiyyəti tarazlı qiymət xəttinin üstündə yerləşən və ordinat oxu ilə bazar tələbi xəttinin məhdudlaşdırdığı üçbujaqlının sahəsi kimi müəyyən edilir.

Şəkil 1. İstehlakçı və istehsalçı artıqlığı

İstehsalçı artıqlığı – o istehsalçıların əldə etdikləri əlavə gəlirdir ki, onlar nemət istehsalını tarazlı bazar qiymətindən aşağı olan son hədd xərjlərlə təmin edirlər. İstehlakçı artıqlığı halında olduğu kimi, istehsalçı artıqlığı tarazlı qiymətlə onların neməti satmağa hazır olduğu qiymət arasındakı məjmu fərq şəklində – açıq rəngli düzbujaqlılar – formalaşır. Lakin o, belə bir mühüm fərqlə də səjiyyələnin ki, əgər istehlakçı artıqlığı nemət faydalılığının subyektiv qiymətləndirilməsindəki fərqlərlə əlaqədar meydana gəlsə, istehsalçı artıqlığı istehsal resurslarının istifadə olunmasının səmərəliliyindəki fərqlərin nəticəsidir. Bazar təklifinin fasiləsiz xətti üçün məjmu istehsalçı artıqlığının kəmiyyəti tarazlı qiymət xəttinin altında yerləşən, ordinat oxu və bazar təklifi xətti ilə məhdudlaşdırılan üçbujaqlının sahəsi kimi müəyyən edilir. Məjmu istehlakçı və istehsalçı artıqlıqlarının jəmi elə bir ijtimai fayda haqqında təsəvvür yaradır ki, bunu jəmiyyət bazar mübadiləsi mexanizmindən istifadə etmək hesabına əldə edir.

12. Elastiklik anlayışı. Tələbin qiymətə görə elastikliyi

Sərbəst dəyişəndən asılı olaraq dəyişən funksiyadan söhbət gedən zaman dəyişilmənin tempinin qiymətləndirilmə mühit əhəmiyyət kəsb edir. Qiyməti aşağı salmaqla istehsalçılar haqlı olaraq tələbin artmasını gözləyirlər. Onlar qiyməti 10% aşağı salırsa tələbin kəmiyyəti nəqəbər dəyişəcək? Çox, az və ya eyni nisbətdə? Bu xalis iqtisadi iqtisadi problemdir, çünki bu qərarın qəbul edilməsinə bilavasitə təsir göstərir. Buna arqumentin dəyişməsinə funksiyanın həssaslığını göstərən **elastiklik (E)** cavab verə bilər. Elastiklik həmişə nisbi kəmiyyətlərlə, funksiyanın faizlə göstərilən dəyişməsinin, sərbəst dəyişmənin faizlə göstərilən dəyişməsinə nisbəti kimi müəyyənləşdirilir.

$$E(x)=$$

Faizi faizə bölməklə elastikliyi hesablayan zaman o, dəyişən vahidləri hesablayanda istifadə olunan şkaladan asılı olmadan $\frac{\Delta Y}{Y} \cdot \frac{\Delta X}{X} = \frac{\Delta Y(\%)}{\Delta X(\%)}$ və müxtəlif funksiyaların həssaslığını müqayisə etməyə imkan verən rəqəmli əmsala çevrilir.

Tələb elastikliyi (ED) - tələbin onun determinantlarından birinin dəyişməsinə həssaslığıdır ki, bu damüstəqil dəyişənin faiz dəyişməsinə nəzərən tələbin kəmiyyətinin faiz dəyişməsi kimi müəyyən edilir. Qiymət üzrə tələb elastikliyi və ya tələbin qiymət elastikliyi $E_D(P)$ nemətə tələbin bu nemətin qiymətinin dəyişməsinə həssaslığını bildirir və qiymətin bir faiz dəyişməsi $(\Delta P/P)$ zamanı tələbin kəmiyyətinin faiz dəyişməsində $(\Delta Q/Q)$ ifadə olunur.

$$E_{D(P)} = \frac{\text{tələbin kəmiyyətinin faiz dəyişmələri}}{\text{qiymətin faiz dəyişmələri}} = \frac{Q_2 - Q_1}{Q_1} \cdot \frac{P_2 - P_1}{P_1} = \frac{\Delta Q}{Q} \cdot \frac{\Delta P}{P} = \frac{\Delta Q \times P}{\Delta P \times Q} \times 100\%$$

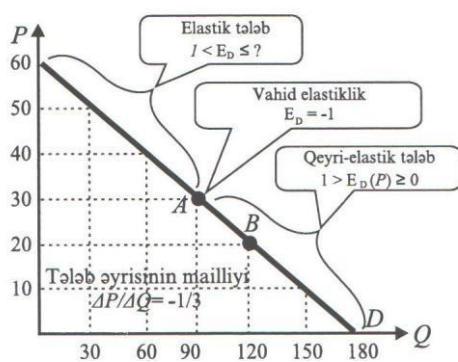
Vahid elastiklik o deməkdir ki, qiymətin dəyişməsi zamanı tələbin kəmiyyəti eyni nisbətdə dəyişir. - qiymətin 1% dəyişməsi tələbin kəmiyyətinin 1% dəyişməsinə səbəb olur. A nöqtəsindən yuxarıdakı sahədə qiymət elastikliyinin göstəricisi vahiddən

böyükdür və $-1 < E_D(P) \leq -\infty$ hədlərində dəyişir. Bu sahədə tələb elastikdir, belə ki, nemətin qiymətinin dəyişməsi bu nemətə tələb kəmiyyətinin mütənasib dəyişməsinə nisbətən daha çox dəyişməsinə səbəb olur, yaxud qiymətin 1% dəyişməsi zamanı tələbin kəmiyyəti 1%-dən çox dəyişir.

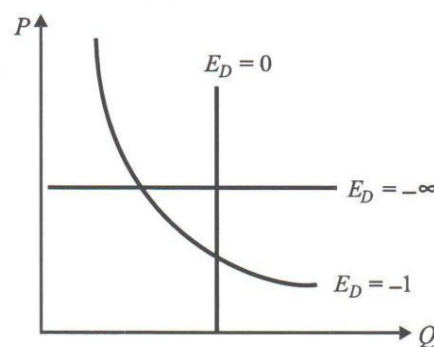
A nöqtəsindən aşağıdakı sahədə qiymət elastikliyinin göstəricisi vahiddən azdır və $-1 > E_D(P) \geq 0$ hədlərində dəyişir. Bu sahədə tələb qeyri-elastikdir, belə ki, nemətin qiymətinin dəyişməsi tələb kəmiyyətinin mütənasib dəyişməsinə nisbətən daha az baş verir. Qiymətin 1% dəyişməsi zamanı tələbin kəmiyyəti 1%-dən az dəyişir. Beləliklə, qiymətzümrə tələb elastikliyinin əmsalı 0-dan -1-dək olan həddə dəyişir, yaxud $0 \leq E_D(P) \leq -1$. Şəkil 1-də göstərilmiş məlumatlar üçün tələbin qiymət elastikliyi formulunu tətbiq etməklə buna asanlıqla əmin olmaq mümkündür.

Bir halda ki, elastikliyin $(\Delta Q / \Delta P)$ tərkib elementi tələb xəttinin mailliyinə əks olan $(\Delta P / \Delta Q)$ kəmiyyətdir, onda bu kəmiyyət nə qədər az olarsa (tələb xətti nə qədər dikdirsə) elastiklik bir o qədər az olar və əksinə.

Tələb xəttinin mailliyi 0-a bərabər olanda o, şaquli vəziyyət (şəkil 2) alır, onda tələbin qiymət elastikliyi sıfır bərabər olacaq ($E_D(P)=0$). Bu halda deyilir ki, tələb tamamilə (mütləq) qeyri-elastikdir. Tələbin tam qeyri-elastikliyi onu göstərir ki, tələb qiymətin dəyişməsinə reaksiya vermir və onun istənilən dəyişikliyi zamanı sabit qalır. Əksinə, tələb üfqi xətt şəklində verilmiş-dirsə (şəkil 2), onda bu tələbin tam (mütləq) elastikliyindən ($E_D(P) = -\infty$) xəbər verir. Tələbin tam elastikliyi o deməkdir ki, qiymətin ən cüzi dəyişikliyi tələbin kəmiyyətinin sonsuz olaraq böyük dəyişikliyi ilə müşayiət olunur. Qiymətin cüzi yüksəlişi zamanı istehlakçılar alqıdan imtina edirlər, onun ən cüzi azalması zamanı isə tələbin hədsiz artımı baş verir.

Şəkil 1. Tələb xəttinin mailliyi və sabit tələbin elastikliyi ayrılırları

Şəkil 2. Qiymət üzrə elastiklikli tələb

13. Tələbin gəlirə görə elastikliyi

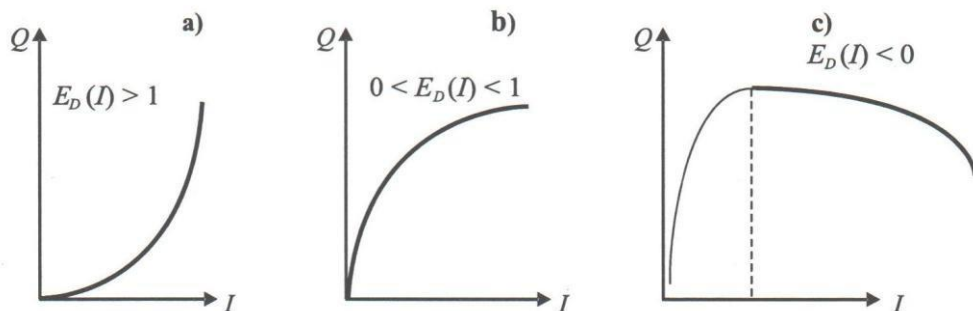
Gəlir üzrə tələb elastikliyi ($E_D(I)$)-tələbin istehlakçının gəlirinin dəyişməsinə həssaslığı dərəcəsinin göstəricisidir ki, o da tələbin kəmiyyətinin istehlakçının gəlirinin dəyişməsindən ($\Delta I/I$) asılı olaraq dəyişməsi ölçüsünü ($\Delta Q/Q$) əks etdirir.

$$E_{D(I)} = \frac{\text{tələbin kəmiyyətinin faiz dəyişməsi}}{\text{gəlirin kəmiyyətinin faiz dəyişməsi}} = \frac{\Delta Q}{Q} \cdot \frac{I}{\Delta I} = \frac{\Delta Q \times I}{\Delta I \times Q}$$

Əgər gəlirin faiz dəyişimi tələbin kəmiyyətinin faiz dəyişməsindən azdırsa tələb gəlir üzrə elastikdir. Gəlirin faiz dəyişimi tələbin kəmiyyətinin faiz dəyişimindən böyükdürsə gəlir üzrə tələb qeyri-elastikdir. Buradan irəli gəlir ki, gəlir üzrə elastik tələb zamanı əmsalın mütləq qiyməti vahiddən böyük ($E_D(I) > 1$), qeyri-elastik tələb zamanı isə - vahiddən kiçik ($E_D(I) < 1$) olacaq.

Nəzərə alsaq ki, gəlirin kəmiyyətinin dəyişməsilə tələbin kəmiyyəti arasında müsbət asılılıq mövcud olur, onda gəlir üzrə tələb elastiklik göstəriciləri müsbət olacaq. Normal nemətlər həmişə gəlir üzrə tələb elastikliyinin müsbət əmsalı ilə səciyyələnir. Bu zaman tələbin gəlirin dəyişməsinə zəif reaksiya verməsi bu nemətə tələbatların təchiz edilməsinin yüksək dərəcəsindən xəbər verir. Buna görə də $0 < E_D(I) < 1$ ən zəruri nemətlərə tələbi səciyyələndirir (şəkil.1 b), eyni zamanda isə $E_D(I) > 1$ zinət əşyaları üçün səciyyəvidir (şəkil 1.a)

Ayrı-ayrı nemətlər üçün gəlir üzrə tələb elastikliyinin əmsalı mənfi göstəriciyə də malik ola bilər, yaxud $E_D(I) < 0$ (şəkil 1, c). Bu o deməkdir ki, gəlir artan zaman istehlakçı həmin nemətin omm tələbatlarını ödəmək nöqteyi-nəzərindən daha qiymətli hesab olunan əvəzedicilərinə keçərək onun istehlakını ixtisar edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, mövcud büdcə məhdudiyyətləri zamanı bütün alman nemətlər üzrə gəlirin tələb elastikliyi əmsallarının orta riyazi cəmi vahidə bərabərdir. Bu o deməkdir ki, bazarda gəlir üzrə tələb elastikliyi vahiddən az olan nemətlərin olması gəlir üzrə tələb elastikliyi vahiddən böyük olan nemətlərin olmasını tələb edir.

Şəkil 1. Gəlir üzrə tələb elastikliyi

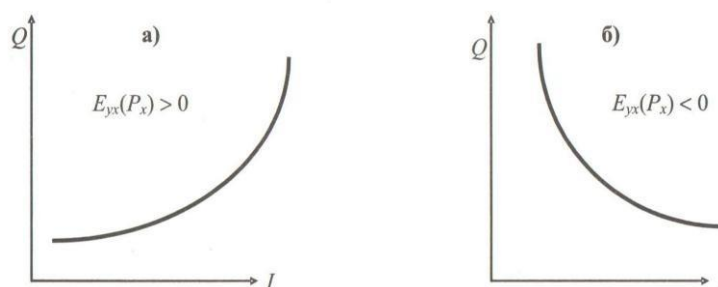
a) vahiddən böyükdür b) vahiddən kiçikdir c) mənfidir

14. Tələbin çarpaz elastikliyi

Tələbin çarpaz elastikliyi ($E_{YX}(P_X)$), X nemətinin qiymətinin dəyişməindən $X(\Delta P_X/P_X)$ asılı olaraq Y nemətinə tələbin dəyişməsi $Y(\Delta Q_Y/Q_Y)$ dərəcəsini göstərir:

$$E_{D(YX)} = \frac{Y \text{ nemətinə tələbin kəmiyyətinin faiz dəyişməsi}}{X \text{ nemətinin qiymətinin faiz dəyişmələri}} = \frac{\Delta Q_Y}{Q_Y} \cdot \frac{\Delta P_X}{P_X} = \frac{\Delta Q_Y \times P_X}{\Delta P_X \times Q_Y}$$

Tələbin çarpaz elastiklik əmsalı müsbət və mənfi ola bilər. Çarpaz elastiklik formulundan belə bir nəticəyə gəlmək asandır: əmsal o zaman müsbət ($E_{YX}(P_X) > 0$) olacaqdır ki, müqayisə olunan dəyişikliklər eynitipli - ΔQ_Y və ΔP_X , ya mənfi, ya da müsbət olsun. Bu o deməkdir ki, X nemətinin qiymətinin dəyişməsi zamanı Y nemətinə tələb eyni istiqamətdə dəyişir: X nemətinin qiymətinin aşağı düşməsi zamanı Y nemətinə tələb azalır, X nemətinin qiymətinin artması zamanı Y nemətinə tələb yüksəlir. Bu cür əlaqə o halda mümkündür ki, nemətlər istehlakda bir-birini əvəz edə bilərlər (**şəkil 1, a**). Dəmir yolu biletlərinin qiymətlərinin artması (aşağı düşməsi) aviabiletlərinə tələbin artmasına (azalmasına) səbəb olur. Çarpaz elastikliyin mənfi qiyməti ($E_{YX}(P_X) < 0$) müqayisə olunan kəmiyyətlərin müxtəlif istiqamətdə dəyişməsinə dəlalət edir: X nemətinin qiymətinin azalması zamanı Y nemətinə tələb artır, X nemətinin qiymətinin çoxalması zamanı Y nemətinə tələb aşağı düşür. Bu cür asılılıq qarşılıqlı bir-birini tamamlayan nemətlər üçün səciyyəvidir - üzmə hovuzlarına getməyin qiymətlərinin aşağı düşməsi üzmə üçün geyimə tələbin artmasına səbəb olur (**şəkil 1, b**). Əgər çarpaz elastiklik əmsalının işarəsi həmin nemətlərin qarşılıqlı asılılığının tipini göstərsə, onun mütləq qiyməti isə onların qarşılıqlı asılılığının dərəcəsini əks etdirir. Çarpaz elastiklik əmsalının sıfıra bərabər ($E_{YX}(P_X) = 0$) olması onu bildirir ki, istehlakda nemətlər arasında əlaqə olmur, onlar isə bir-birinə münasibətdə müstəqildir. $E_{YX}(P_X) > 1$ kəmiyyəti isə onu göstərir ki, nemətlər oxşar əvəzedicilərdir, $E_{YX}(P_X) < 1$ göstəricisi isə nemətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin əhəmiyyətsiz olduğunu göstərir.

Şəkil 1. Tələbin çarpaz elastikliyi: a) müsbət; b) mənfi

İqtisadi təhlildə tələbin çarpaz elastikliyi o mühüm əhəmiyyətə malikdir ki, bazarm hədlərini müəyyən etməyə kömək edir: o bu halda nemətlərin, məsələn, mexaniki

və elektrik saatlarının ümumi texniki səciyyələri malik olub-olmamasından asılı olmayaraq qarşılıqlı əvəz olunan nemətlər qrupu kimi şərh edilir.

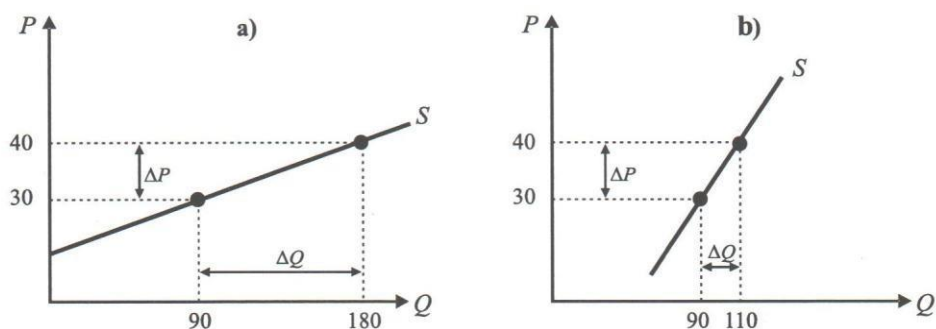
Məlumdur ki, qiymət üzrə, gəlir üzrə və həmin nemət üçün tələbin çarpaz elastiklərinin cəmi sıfıra bərabər olacaq, yaxud $ED(P) + ED(I) + E_{YX}(P_X) = 0$.

15. Təklifin qiymətə görə elastikliyi

Qiymət üzrə təklif elastikliyi $E_S(P)$ nemətin təklifinin bu nemətin qiymətinin dəyişməsinə $(\Delta P/P)$ həssaslığını $(\Delta Q/Q)$ göstərir.

$$E_{S(P)} = \frac{\text{təklifin kəmiyyətinin faiz dəyişmələri}}{\text{qiymətin faiz dəyişmələri}} = \frac{\Delta Q}{Q} \cdot \frac{\Delta P}{P} = \frac{\Delta Q \times P}{\Delta P \times Q}$$

Elastik təklif o halda olur ki, nemətin qiymətinin dəyişməsi bu nemətin kəmiyyətinin mütənasib dəyişməsinə nəzərən daha çox dərəcədə dəyişməsinə səbəb olur (şəkil 1, a). Qeyri-elastik təklif o halda olur ki, nemətin qiymətinin dəyişməsi bu nemətin təklif kəmiyyətinin mütənasib dəyişməsinə nəzərən daha az dərəcədə dəyişməsinə gətirib çıxarır (şəkil 1, b).

Şəkil 1. Qiymət üzrə təklif elastikliyi:
a) elastik; b) qeyri-elastik

Qiymət üzrə təklifin elastiklik əmsalı adətən müsbət olur, belə ki, daha yüksək qiymət nemətin istehsalının artmasını stimullaşdırır. Verilmiş şəkillərdən göründüyü kimi, təklifin qiymətlərin dəyişməsinə həssaslığı təklif əyrisi ilə əks olunan istehsal məsrəflərinin dəyişməsinin xarakterilə şərtlənmişdir. Məsrəflərin səviyyəsi istehsal resurslarına qiymətlərlə müəyyən edilir. Buna görə də resurslar üzrə təklifin elastikliyi mənfi olacaq, belə ki, onlarla məsrəflər arasında mövcud olan əlaqə istehsal amillərinin qiymətlərinin dəyişməsilə təklifin kəmiyyətinin dəyişməsi arasındakı əks əlaqədə təzahür edəcək. Əgər xammala qiymətlər artarsa, onda digər bərabər şərtlər daxilində təklif ixtisar olunacaq. Elastiklik əmsalının qiymətinə

gəldikdə isə o, daha çox istehsalçının istifadə etdiyi texnologiyadan asılıdır ki, o da bu amil üzrə məsrəflərin məcmu məsrəflərdəki payını müəyyən edir.

Mövzu 3. İstehlakçı seçimi nəzəriyyəsi

Mövzu 3. İstehlakçı seçimi nəzəriyyəsi

16.İstehlak seçimi. Faydalılıq funksiyası

İqtisadi nəzəriyyə ona istinad edir ki, istehlakçı davranışının motivasiyası istehlakın utilitarist konsepsiyasına əsaslanır: buna uyğun olaraq nemətlərin istehlakı istehlakçıya müəyyən fayda gətirir. **Faydalılıq** – müəyyən vaxt müddətində nemətin məlum miqdarının istehlakından istehlakçının aldığı ümumi məmnunluqdur. İstehlakçıların iqtisadi davranışının təhlili üçün tətbiq olunan faydalılıq konsepsiyası bir sıra fundamental müddəalara əsaslanır:

- birincisi, istehlakçı tam müstəqilliyə malikdir, o da bundan ibarətdir ki, istehlakçının üstünlükləri kənardan təsir olmadan formalaşır, istehlakçının qəbul etdiyi isə digər istehlakçıların qəbul etdikləri qərarlardan asılı deyildir;
- ikincisi, faydalılıq – istehlakçının onun üçün konkret nemətin nə fizioloji fayda meyarları, nə də mənəvi rəylərlə əlaqəsi olmayan faydasına subyektiv qiymətidir. Şübhəsiz, sağlamlığa zərər vuran və ictimaiyyət tərəfindən mənfi qiymətləndirilən siqaret çəkmə və spirtli içki qəbulu bir çox istehlakçı üçün faydalılıq formasıdır;
- üçüncüsü, istehlakçı faydalılığı maksimumlaşdırmağa çalışır ki, bu da onun davranışının rəhbəredici psixoloji prinsipidir;
- dördüncüsü, müxtəlif nemətlərin faydalılıqları müqayisə olunandır, istehlakçılar isə bu müqayisəni aparmağa qadirdirlər.

Hər bir istehlakçı tələbatların hədsiz geniş dairəsinə malikdir. Eyni zamanda onun bunları ödəmək üçün vəsaitləri (bütjəsi) həmişə məhduddur. Başqa sözlə desək, istehlakçıda mövcud üstünlüklərin reallaşması həmişə istehlakçının pul gəlirinin kəmiyyəti və nemətlərin qiymətlərilə müəyyən olunan hansısa bütjə məhdudiyyətləri çərçivəsində onun tərəfindən həyata keçirilir. Bununla əlaqədar problemin mahiyyəti istehlak olunan nemətlərin strukturu və həjminə nəzərən bütjənin bölgüsü haqqında qərar qəbul edilməsinə münjər olunur, onun iqtisadi məzmunu isə bundan ibarətdir ki, gəlirin bölgüsü maksimum faydalılığı təmin etsin.

Faydalılığın kəmiyyət (kardinalist) təhlili nemətin istehlakı zamanı istehlakçının götürdüyü faydalılığın miqdarja ölçülməsi imkanını nəzərdə tutur. Faydalılığın nəzəri ölçüsü kimi şərti vahid – yutil (ingilis dilindən utility - faydalılıq) götürülmüşdür. İstehlak edilən nemətlərin faydalılığını kəmiyyətcə ifadə etmək imkanına malik olmaqla istehlak olunmuş nemətlərin həjmi ilə bundan əldə olunan ümumi faydalılığın kəmiyyəti arasında faydalılıq funksiyası şəklində asılılıqtəyin etmək olar.

Faydalılıq funksiyası – istehlakçının aldığı ümumi faydalılıq kəmiyyətinin həmin dövrdə istehlak olunan nemətlərin miqdarından funksional asılılığıdır. Faydalılıq funksiyası analitik olaraq aşağıdakı kimi ifadə oluna bilər:

$$U = f(X, Y, \dots, Z),$$

burada U – məjmu faydalılıq; f – funksional asılılığın forması, X, Y, Z – istehlak edilən nemətlərin həjmləridir. Bu jür yanaşma çərçivəsində nemətin istehlakının müxtəlif həjmləri daxilində nəinki ümumi faydalılığın səviyyəsini ölçmək, həmçinin, ümumi faydalılığın kəmiyyətində dəyişikliklərin xarakterini öyrənmək olar.

17. Son hədd faydalılığının azalması qanunu. Qossenin birinci qanunu

Neməti istehlak etdikdə istehlakçının bu nemətlə dolğun təmin edilməsi baş verir və ehtimal etmək olar ki, nemətin hər bir əlavə vahidi istehlakçıya daha az məmnunluq gətirəjəkdir. Deməli, istehlakçı alqı haqqında qərar qəbul edərək nemətin faydalılığını deyil, məhz faydalılığın o əlavə kəmiyyətini rəhbər tutajaqdır ki, o, istehlakçıya əlavə nemət vahidi gətirəjək, bu da son hədd təhlilində əsaslandırılmış maksimumlaşdırmaq prinsipinə tamamilə cavab verir. Buna görə də mövjud dövrdə nemətin əlavə vahidinin istehlakı axınında istehlakçının əldə etdiyi əlavə (son hədd) faydalılığın artmasını təjəssüm etdirən son hədd faydalılığı istehlak seçimi konsepsiyasının özülünü təşkil etmişdir. Hansısa X nemətinin $MU(X)$ son hədd faydalılığı ümumi faydalılıq funksiyasının artımını $\Delta U(X)$ göstərir ki, bu da həmin nemətin istehlak həjminin fərdi artımından (ΔX) irəli gəlir və faydalılığın ümumi funksiyasının birinci xüsusi törəməsi kimi müəyyən edilə bilər:

$$MU(X) = \Delta U / \Delta X = U^1(X)$$

Son hədd faydalılığının şərhində ən mühümü odur ki, nemətlər dəstindən birinin istehlakının artması bu nemətin növbəti hər bir vahidinin faydalılığının azalması ilə müşayiət olunur. Qanunauyğunluq formasında bu asılılıq **son hədd faydalılığının azalması qanunu** və ya **Qossenin birinci qanunu** adını almışdır. Son hədd faydalılığının azalması qanunu onu bildirir ki, təsbit olunmuş istehlak dəstinin olması zamanı belə dəstə daxil olan nemətlərdən birinin istehlakının artması ilə bu nemətin istehlak olunan hər bir növbəti vahidinin son hədd faydalılığı aşağı düşür, ümumi faydalılıq azalan templərlə artır.

18. Faydalılığın maksimumlaşdırılması prinsiri. Qossenin ikinci qanunu

Istehlakçı öz pul gəlirini elə xərjləmək istəyir ki, maksimum məjmu fayda əldə edə bilsin. O istədiyi hər şeyi ala bilməz, çünki pul gəliri məhduddur, onun almaq istədiyi əmtəələrin isə müəyyən qiyməti var. Buna görə də istehlakçı müxtəlif əmtəələr arasında seçim etməlidir ki, pul gəlirinin məhdudluğunda onun özünün nöqteyi-nəzərindən daha üstün bildiyi əmtəə və xidmətlər dəstinə yiyələne bilsin.

Beləliklə, istehlakçının öz pul gəlirinə əldə edə biləcəyi hansı əmtəə və xidmətlər dəsti ona daha çox fayda verir? Istehlakçı davranışı qaydası bundan ibarətdir ki, əmtəə alınmasına hər bir sonunju pul vahidi xərci eyni son hədd, yəni əlavə faydalılıq gətirməlidir.

Istehlakçı öz vəsaitlərini əmtəə alış üzrə aşağıdakı kimi bölüşdürsə maksimum məmnunluq alabilir.

$$\frac{MU_A}{P_A} = \frac{MU_B}{P_B} = \frac{MU_D}{P_D} = \dots \square$$

burada MU_A, MU_B, MU_D - A, B, D əmtəələrinin son hədd faydalılığıdır; P_A, P_B, P_D - A, B, D dəstlərinin qiymətidir.

$\square$ - pulların hədd faydalılığını səjiyyələndirən vahiddir.

Bu bərabərliyi aşağıdakı kimi izah etmək olar.

MU_A/P_A nisbəti istehlakçının A əmtəəsinin alınmasına xərjlərinin 1 manat artması zamanı ümumi faydalılığın artımını göstərir. Aydındır ki, istehlakçı üçün ən optimal hal belə nisbətlərin bir-birinə bərabər olmasıdır.

Beləliklə, bərabərliyi göstərir ki, müvazinətlik vəziyyətində (yəni gəlirin və əmtəələrin qiymətlərinin verilmiş kəmiyyətində maksimum mümkün məjmu faydalılığın səviyyəsi) hər hansı bir əmtəənin alınmasına xərjlənmiş sonunju pul vahidindən əldə olunmuş faydalılıq, hansı əmtəənin alınması üçün xərjlənməsinə baxmayaraq, eynidir. **Bu müddəa Qossenin ikinci qanunu adını almışdır.**

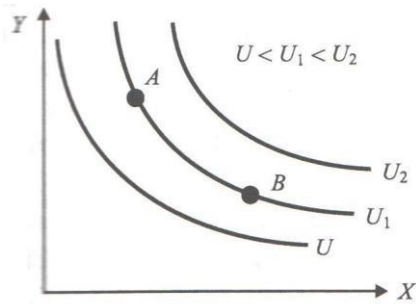
19. Fərqsizlik əyriləri və büdcə xətti. İstehlakçı tarazlığı

Ordinalist yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mövjud istehlak çoxluğunda istehlakçı üçün müxtəlif nemət dəstlərinin faydalılıq səviyyəsini əks etdirən əyriləri qurmaq olar (şəkil1). Hər bir əyri (U) nemətlərin müxtəlif kəmiyyət strukturu ilə, lakin istehlakçı üçün eyni faydalılıq səviyyəsinə malik olan hansısa dəstlər çoxluğunu əks etdirir, yaxud $A \sim B$.

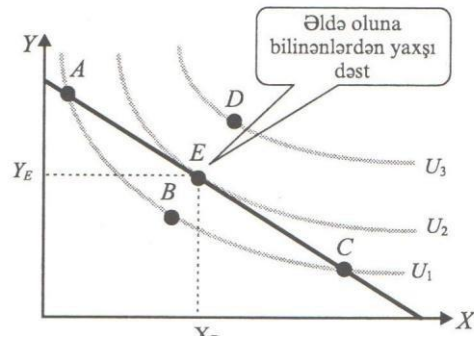
Madam ki, bu dəstlər istehlakçı üçün eyni əhəmiyyətlidir, onda bunlardan hansını seçmək onun üçün fərqsizdir. Uyğun olaraq, bu jür dəstlər çoxluğunu əks etdirən xətt fərqsizlik əyrisi adını almışdır. **Fərqsizlik əyrisi**– hər bir nöqtəsi hər birinin istehlakçıya eyni faydalılıq gətirdiyi nemətlərin alternativ dəstlərini təjəssüm etdirən xəttidir.

Büdcə xətti – istehlakçı seçiminin hüduqlarını müəyyən edən və istehlakçının özünün tam gəlirini sərf edərək ala bildiyi bütün nemətlər dəstlərini göstərən xətdir. İstehlakçı büdcə xəttində yerləşən dəstlərdən istənilən birini seçə bilər. O jümlədən özünün bütün büdcəsini bir nemətin alınmasına sərf edərək yalnız bir nemətin daxil olduğu dəsti də seçə bilər.

Fərqsizlik əyrisi qabarıq olduğuna görə fərz etmək çətin deyildir ki, büdcə xəttini iki dəfə kəsib keçən əyrilərdən istənilən biri U_2 fərqsizlik əyrisindən aşağıda yerləşəjək(şəkil2).

Şəkil 1. Fərqsizlik ayrıləri xəritəsi

Şəkil 2. İstehlakçı tarazlığı.

İstehlakçının faydalılığının yüksəlməsini fərqsizlik əyrisinin yerdəyişməsi şəklində təsəvvür edərək belə nəticəyə gəlin ki, daha yüksək faydalılıq təmin edən dəst büdcə xəttini yalnız bir nöqtədə kəsən fərqsizlik əyrisində yerləşəcək. Belə şərt yalnız fərqsizlik əyrisilə büdcə xəttinin toxunması halında, bizim misalda isə E nöqtəsində yerinə yetirilir. Beləliklə, **optimal istehlak dəsti odurki, o, fərqsizlik əyrisinin istehlakçının büdcə məhdudiyyətləri xətilə toxunma nöqtəsinə uyğun gəlir.**

Optimal seçim – istehlakçının gəlirinin elə bölgüsüdür ki, bu zaman ona maksimum faydalılıq əldə etməyi təmin edən istehlak strukturuna nail olunur. İstehlakçı E nöqtəsində yerləşərək mövcud büdcə məhdudiyyətləri daxilində onun üçün əlçatan faydalılıq səviyyəsindən ən yüksəyinə (maksimumuna) çatır və tarazlıq səviyyəsində olur. **İstehlakçı tarazlığı** onu bildirir ki, bazar qiymətləri, gəlir və üstünlüklər nəzərə alınmaqla seçilmiş nemətlər dəsti ona maksimum faydalılıq təmin edir və onda nemətlərin digər kombinasiyası axtarışına daxili motiv, yaxud qəbul edilmiş qərarın dəyişiklikləri olmur.

20. Əvəzetmə effekti. Gəlir effekti

Əvəzetmə effekti – istehlakçının nemətin qiymətinin dəyişməsinə reaksiyasıdır ki, bu da istehlak dəstində nisbi qiyməti artan nemətin nisbi qiyməti azalan nemətlə əvəzedilməsi yolu ilə həmin dəstdəki dəyişiklikdə ifadə olunur. Əvəzetmə effekti kəmiyyətə nemətə tələb kəmiyyətinin dəyişməsində ifadə olunan nemətin qiymətinin dəyişməsindən əldə onunan ümumi effektin bir hissəsini təəssüm etdirir. İstehlakçının verilmiş üstünlükləri və gəliri zamanı X nemətinə qiymətin enməsi və Y nemətinin qiymətinin dəyişməzliyi istehlakçı birinji müqayisədə daha baha olan ikini ixtisar etmək hesabına birinci nemətin istehlakını artırmağa həvəsləndirir. X nemətinə tələbin artması Y nemətinin alqısına xərjlərin ixtisarı hesabına bu nemətin xeyrinə istehlakçının xərjlərinin yenidən bölgüsünün nəticəsidir, elə əvəzetmənin mahiyyəti də bundan ibarətdir.

Gəlir effekti – nemətin qiymətinin dəyişməsinə istehlakçının reaksiyasıdır ki, bu da nemətə tələbin kəmiyyətinin dəyişməsində ifadə olunur: bu, istehlakçının real

gəlirinin dəyişməsindən irəli gəlmişdir. Kəmiyyətə gəlir effekti nemətin qiymətinin dəyişməsindən əldə onunan ümumi effektin nemətə tələbin kəmiyyətinin dəyişməsində ifadə olunan bir hissəsi kimi təjəssüm olunur. Bu effekt onun nəticəsində meydana çıxır ki, nemətin qiymətinin dəyişməsi qiymətin enməsi zamanı seçim imkanlarını genişləndirərək və onun artması zamanı o imkanları ixtisar edərək istehlakçının büdcə sahəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Hansısa nemətə qiymət enən zaman nominal gəlirin dəyişməzliyi şəraitində istehlakçının alıclıq qabiliyyəti artır və o, əvvəlki pul məbləğinə bütün istehlak olunan nemətlərin daha çox miqdarını əldə edə bilər.

Mövzu 4. İstehsal nəzəriyyəsi

21. İstehsal və istehsal funksiyası. Texnoloji və iqtisadi səmərəlilik.

İstehsal – resursların insan tələbatlarının ödənilməsinə birbaşa və ya dolayı xidmət edən nemətlərə dəyişdirilməsi prosesidir. İstehsal müxtəlif resursların istifadəsilə əlaqədardır ki, onlar da sonralar bilavasitə istehsal prosesinə cəlb edilərək istehsal amilləri formasını alır. **İstehsal amilləri** adətən irişdirilmiş qruplar şəklində baxılır: 1) əmək - cəlb edilən işçi qüvvəsinin məjmusu kimi; 2) istehsal vasitələrinin bütün kompleksinin maddi formasını təjəssüm etdirən kapital; 3) torpaq - təbii şərtlərin kompleksi kimi; 4) istehsalın təşkili və onun üzərində nəzarət üzrə fəaliyyət kimi başa düşülən sahibkarlıq qabiliyyəti. Buna görə də məzmun nöqtəyi-

nəzərindən istehsal adətən istehsal amillərinin istehlak üçün nəzərdə tutulmuş nemətlərə transformasiyasından ibarətdir. **İstehsalın nəticələri** maddi (əmtəələr), eləcə də qeyri-maddi (xidmətlər) formasını ala bilər.

Hər bir konkret istehsal prosesi tətbiq edilən istehsal amillərinin xüsusi dəsti və onlar arasındakı spesifik kombinasiya ilə səjiyyənlənir. Birgə götürülmüş bu səjiyyətlər texnologiya kimi müəyyən edilir. **Texnologiya** – istehsal amillərinin müəyyən sabit kombinasiyasıdır. Hər bir istehsalın öz texnologiyası vardır. Bununla yanaşı eyni məhsul müxtəlif texnologiyaların köməyi ilə istehsal oluna bilər. Öz növbəsində texnologiyaların inkişafı yeni istehsal üsullarını tətbiq etməyə imkan verir ki, bunların da sayəsində istehsal amillərinin daha səmərəli istifadəsini təmin etmək olar. Bir texnologiyanın tətbiqi çərçivəsində həmişə istehlak olunan resursların kəmiyyətilə məhsul buraxılışı həjmi arasındakı sabit asılılıq mövjud olur. Başqa jür desək, hər bir mövjud istehsal üsulu üçün məhsul buraxılışının fiziki həjmi vaxt vahidində istehlak olunan istehsal amillərinin fiziki həjmindən asılılıq funksiyası şəklində təjəssüm olunur. Bu asılılıq istehsal funksiyası adlandırılır.

İstehsal funksiyası – istehsal amillərinin iş salınan kombinasiyası ilə məhsul buraxılışının həjmi arasındakı asılılıq əks etdirən funksional qarşılıqlı asılılıqdır. İstehsal funksiyasında müstəqil dəyişənlər kimi istifadə olunan amillərin qiymətləri, asılı dəyişən kimi isə – məhsul buraxılışı həjmlərinin qiymətləri çıxış edəjək. Bu asılılıq analitik olaraq aşağıdakı şəkildə verilir:

$$Q = f(X_a, X_b, X_j, \dots, X_n),$$

burada Q – buraxılış həjminin qiyməti, f – işə salınan istehsal amillərilə buraxılış həjmi arasında funksional asılılıq formasıdır, $X_a, X_b, X_j, \dots, X_n$ – istehsalda tətbiq edilən amillərin qiymətləridir. İstehsal funksiyasının formasına gəldikdə isə o, müxtəlif tipli tənliklərlə təsvir oluna bilər. Məsələn, bir işə salınan X amili zamanı istehsal funksiyası xətti tipli tənliklərlə: $Q=a+bX$; kvadrat tipli: $Q=a+bX+jX^2$ və ya $Q=a+bX-jX^2$; kub tipli: $Q=a+bX+jX^2+dX^3$; dərəcə tipli: $Q=aX^b$ tənliklərlə təsvir oluna bilər.

İstehsalın işə salınan amillərinin miqdarı ilə məhsul buraxılışının həjmi arasında asılılığı əks etdirərək istehsal funksiyası bu amillərin istifadə nəticəliliyini xarakterizə edir və deməli, istehsalın nisbi səmərəlilik göstəricisidir. **Madam** ki, resursların məhdudluğu şəraitində **istehsalın səmərəlilik problemi** istehsal nəzəriyyəsinə mühüm yerlərdən birini tutur, onda istehsal funksiyalarının təhlili məhz bu nöqtəyi-nəzər altında aparılmalıdır. Lakin diqqəti aşağıdakı vəziyyətə yönəldək. Səmərəliliyin səjiyyəsi istehlak olunan amillərin miqdarının müqayisəsi vasitəsilə, yaxud texnologiyadakı fərqləri nəzərə almaqla ifadə oluna bilər. **Amma** o, istehsal üzrə məsrəflərin müqayisəsi vasitəsilə, yaxud istifadə olunmuş resursların qiymətlərinin nəzərə alınması ilə ifadə oluna bilər. **Buna** görə də texnologi və iqtisadi səmərəliliyi fərqləndirirlər.

Texnologi səmərəlilik – istehsalın elə bir səjiyyəsidir ki, o, natural ifadədə buraxılışın verilmiş həjmi üçün tətbiq olunan istehsal amillərinin bütün mümkün uzlaşmalarından yaxşısını (optimalını) müəyyən edir. **Buna** görə də texnologi jəhətdən səmərəli o istehsal üsulu olacaq ki, bu zaman amillərin mövjud miqdarında buraxılışın ən böyük həjmi təmin olunur və ya buraxılışın mövjud həjmi heç olmasa tətbiq olunan amillərdən birinin daha az miqdarı ilə əldə olunur. **İqtisadi səmərəlilik**

– istehsalın elə səjiyyəsidir ki, bu zaman o, istehsal amillərinin belə uzlaşmasını müəyyən edir: buraxılışın verilmiş həjmi daha az dəyər məsrəflərilə təmin edilir. **Deməli**, texnologi jəhətdən o səmərəli istehsal üsulu iqtisadi jəhətdən səmərəli olacaq ki, bu zaman buraxılışın həmin həjmi üçün tətbiq olunan istehsal amillərinin alternativ dəyəri (məsrəfləri) daha az olacaq.

22. İstehsalın qısamüddətli funksiyası

İstehsal amillərinin dəyişməsi imkanlarının öz məhdudiyyətləri var. **Xammal və əmək** resurslarının miqdarını dəyişmək çətin deyildir. Lakin kapital amillərinin (istehsal güjləri) eyni vaxt intervalı çərçivəsində dəyişməsi çətin və ya mümkün deyildir. **Buna** görə də amillərin buraxılış həjminə təsirini tədqiq etmək üçün qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlər anlayışları istifadə olunur, bütün istehsal amilləri isə dəyişən və sabit hissələrə bölünür. **Qısamüddətli dövr** – elə bir dövrüdür ki, bu dövr ərzində hətta bir istehsal amilini dəyişmək mümkün deyildir. **Uzunmüddətli dövr** – elə bir dövrüdür ki, bu dövrün ərzində istehsalın bütün amilləri dəyişə bilər. **Dəyişən amillər** – miqdar qısamüddətli dövr çərçivəsində dəyişə bilən resurslardır. **Sabit amillər** – miqdar qısamüddətli dövr çərçivəsində dəyişə bilməyən resurslardır.

Ondan başqa, **çox uzun dövr** anlayışından istifadə olunur ki, bu anlayış altında texnologiyanın dəyişməsi üçün kifayət edən vaxt intervalı başa düşülür. Aşağıdakı vəziyyətə diqqət yetirmək zəruridir: baxmayaraq ki, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərin təyini vaxtla əlaqədardır, onların iqtisadi məzmunu vaxt parametrlərilə deyil, istehsalın strukturundakı real dəyişikliklərlə şərtlənmişdir. Buna görə də müxtəlif istehsalların texnologi xüsusiyyətləri sayəsində qısamüddətli və ya uzunmüddətli dövrlərin vaxt çərçivələri onlardan hər biri üçün hədsiz fərqlənə bilər.

Qısamüddətli dövrün istehsal funksiyası sabit amillərin verilmiş miqdarı daxilində dəyişən amilin miqdarını dəyişmək yolu ilə firmanın həyata keçirə bildiyi buraxılışı göstərir. Qısamüddətli dövrdə istehsal seçiminin təhlilinin **başlıca vəzifəsi** – hər bir ayrıja dəyişən amilin dəyişikliklərinin məhsul buraxılışının həjminə təsirini müəyyən etmək, yaxud onun səmərəliliyini aşkara çıxartmaqdır. Bunun üçün yerdə qalanlarının təsirini təsbit olunmuş hesab edərək dəyişən amildən məjmu, orta və son hədd məhsullarının göstərijiləri istifadə olunur. X – dəyişən amilindən **Ümumi məhsul** (TP_X) – sabit və dəyişən amillərin mövjud miqdarı daxilində istehsal olunan buraxılışın ümumi həjmidir. X dəyişən amilindən **Orta məhsul** (AP_X) – dəyişən amil vahidinə düşən buraxılış həjmini göstərir: $AP_X = TP_X / X$. **Son hədd fiziki məhsul** (MP_X) – sabit amilin təsbit olunmuş kəmiyyətini nəzərə almaqla dəyişən amilin əlavə vahidilə istehsal olunan məhsulun əlavə miqdarıdır. Başqa jür desək, o, dəyişən amilin fərdi artımı hesabına ümumi məhsulun çoxalmasını səjiyyələndirir: $MP_X = \Delta TP_X / \Delta X$. Funksiyadan artım kəmiyyəti olmaqla son hədd məhsulu birinji törəmə istehsal funksiyası kimi müəyyən edilə bilər: $MP_X = dTP/dX$.

23. İstehsal veriminin azalması qanunu

İstənilən istehsal prosesinə elə bir səjiyyəvi xüsusiyyət məxsusdur ki, sabit amilin təsbit edilmiş miqdarı zamanı dəyişən amilin tətbiqini artırısaq, onda istehsal buraxılışı hökmən maksimuma çatacaq və aşağı düşməyə başlayacaq.

Bu dəyişən amildən verimdə (məhsuldarlıqda) dəyişikliklərlə şərtlənmişdir. **Dəyişən amildən verim** dəyişən amilin miqdarının dəyişməsi nəticəsində buraxılış kəmiyyətinin nisbi dəyişməsini səjiyyələndirir. O, buraxılış amilinin artmasına nisbətən daha böyük nisbətdə artan zaman yüksələn ola bilər. Verim, əgər buraxılışın həjminin dəyişməsi amilin artması nisbətində baş verirsə, sabitdir. Əgər buraxılış amilin artmasına nisbətən az nisbətdə artırsa, onda dəyişən amildən azalmaqla olan verimdən danışılar. Nəhayət, dəyişən amilin artması buraxılışın mütləq kəmiyyətinin ixtisarı ilə müşayiət olunursa onda mənfi verimdən söhbət edirlər. Bu zaman istehsalın səjiyyəvi xüsusiyyəti odur ki, dəyişən amilin tətbiqinin artması ilə müəyyən mərhələdə məjmu məhsulun artımı yavaşır, sonra isə aşağı düşməyə başlayır. Göstərilən asılılıq azalmaqla olan son hədd verimi və ya azalmaqla olan son hədd məhsuldarlığı qanunu adını almışdır.

Azalmaqla olan son hədd verimi qanunu bildirir ki, yerdə qalanların təsbit edilməsi zamanı dəyişən amilin məsrəflərinin artması ilə o nöqtəyə nail olunur ki, bu zaman bu nöqtədən dəyişən amilin əlavə miqdarından istifadə məhsulun artımının

enməsinə, sonra isə onun mütləq ixtisarına səbəb olur. Dəyişən amildən verimin göstərijiləri istehsal amilinin son hədd və orta məhsuldarlığının səviyyəsini səjiyyələndirən son hədd və orta məhsullardır. Azalmaqda olan verim qanununun ümumi məhsulun artması dəyişikliklərini əks etdirməsini nəzərə alsaq qanunun fəaliyyətinin özü dəyişən amildən son hədd məhsulunun dəyişikliklərində təzahür edir. Məhz son hədd məhsulunun artımının yavaşması, sonra isə aşağı düşməsi orta məhsulun azalmasının, müəyyən anda isə ümumi məhsulun da aşağı düşməsinin səbəbləridir. Azalmaqda olan verim qanununun fəaliyyət səbəbi sabit və dəyişən amillər arasında balanslılığın pozulmasına əsaslanır ki, bunun da sayəsində dəyişən amilin hər bir əlavə vahidi səviyyəyə müxtəlif effekt verə bilər. Azalmaqda olan verim qanununun fəaliyyəti bir sıra mühüm nəticələr çıxartmağa imkan verir:

- birincisi, həmişə çərçivəsi daxilində onların artımı məjmu məhsulun ixtisarına səbəb olmayan «iqtisadi sahə» adlanan məsrəflər sahəsi mövjud olur (bütün ilkin xüsusi törəmələr müsbətdir);
- ikincisi, heç olmasa istehsal amillərindən birinin təsbit edilmiş olaraq qalması zamanı qısamüddətli dövr şəraitində həmişə elə bir nöqtə mövjud olur ki, ondan başlayaraq dəyişən amilin artması onun son hədd məhsulunun ixtisarına səbəb olur;
- üçüncüsü, iqtisadi sahə çərçivəsində elə bir nöqtə mövjudur ki, bundan başlayaraq dəyişən amilin tətbiqinin getdikcə artması buraxılış həjminin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Azalmaqda olan amil məhsuldarlığı qanununun gətirib çıxardığı **ümumi nəticə** ondan ibarətdir ki, heç olmasa istehsal amilindən birinin təsbit edilməsi zamanı məhsul buraxılışının artırılması üçün imkanlar məhduddur. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır: a) qanun yalnız qısamüddətli dövr şəraitinə tətbiq olunandır; b) qanunun fəaliyyət intensivliyi texnologiyanın xüsusiyyətlərilə şərtlənmişdir və hər bir ayrıja istehsalda onun təzahür intensivliyi müxtəlif olajaq.

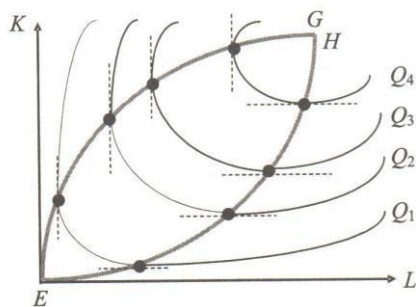
24. İstehsalın uzunmüddətli funksiyasının təhlili. İzokvant

Qısamüddətli dövrdə istehsalın təhlilinin göstərdiyi kimi, dəyişən amildən verimin aşağı düşməsi təsbit olunmuş amillərdən verimin müəyyən qədər artması ilə müşayiət olunur. Bu, istehsal amilləri arasında optimal nisbətin axtarışı problemini qarşıya qoyur ki, bu da onların mövjud miqdarında maksimum buraxılış həjmini təmin edir. Bu problemin həlli uzunmüddətli dövrdə həyata keçirilə bilər ki, burada həm bir amili digərilə əvəz etmək, həm də bütün amillərin miqdarlarını dəyişmək imkanı vardır. Bununla əlaqədar istehlakçı qarşısında iki vəzifə durur. Onlardan biri amillərin əvəz edilməsi vasitəsilə onların elə bir kombinasiyasının axtarışından ibarətdir ki, bu zaman onların qısamüddətli dövrdə optimal tətbiqinə nail olunur. Digəri isə istehsalın elə bir həjminin (amillərin miqdarları) seçilməsindən ibarətdir ki, o, istehsal amillərinin istifadəsinin ən yüksək səmərəliliyi zamanı maksimum buraxılış təmin edir. Deməli, **uzunmüddətli dövrün istehsal funksiyası amillərin mövjud miqdarı daxilində maksimum buraxılış həjmini təmin edən amillərin optimal kombinasiyasının və istehsal həjminin müəyyən edilməsindən ibarətdir.**

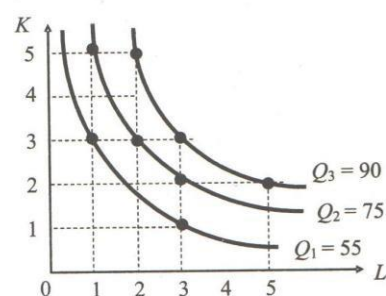
Uzunmüddətli dövrdə bütün istehsal amilləri dəyişən olduğuna görə amillərin müxtəlif kombinasiyaları zamanı eyni buraxılış həjmini həyata keçirmək imkanı meydana çıxır. Amillərin işə salınan kombinasiyaları ilə buraxılış həjmi arasındakı asılılıq qrafik şəkildə də təsvir edilə bilər. Bunun üçün istehsal amillərinin göstərijilərini koordinat oxları üzrə çəkib göstərək, qrafik sahədə isə onların bütün mümkün kombinasiyalarını nöqtələrlə qeyd edək (şəkil.1). Eyni buraxılış səviyyəsini verən amillər kombinasiyasını əks etdirən nöqtələri birləşdirib sabit məhsulun əyriləri, yaxud izokvantlar adlanan əyriləri alırıq.

İzokvant – sabit (eyni) buraxılış həjmini verən istehsal amillərinin bütün mümkün kombinasiyalarını göstərən əyridir. İstehsalın ikiamilli modelində (kapital – K və əmək – L) hər bir izokvant K və L amillərinin hər bir ayrıja kombinasiyası üçün (Q) - buraxılış həjmini göstərir (şəkil 2). Bu zaman koordinat sistemində daha yüksəkdə yerləşmiş izokvant böyük buraxılış həjmini əks etdirir. Mümkün izokvantların Dəstini təjəssüm etdirən **izokvant xəritəsi** istehsalın həyata keçirilməsinin bütün mümkün variantları haqqında təsəvvür verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, özünün fərqsizlik əyrilərlə oxşarlığı şəraitində izokvantlar yalnız belə bir prinsipial fərqi malikdirlər ki, onlar qiymətləndirici səviyyələr deyil, məhz buraxılışın real həjmlərini əks etdirirlər. İzokvant istehsal funksiyasının qrafik forması olmaqla istehsal funksiyasına məxsus bütün səviyyələrə də malikdir. Birincisi, izokvant amillərin hər bir ayrıja kombinasiyası üçün maksimum buraxılış həjmini göstərir. İkincisi, o, mənfi məilliyə malikdir ki, bu da amillərin müxtəlif istiqamətli dəyişikliklərinə dəlalət edir: bir amilin miqdarının artması dəyişməz buraxılış həjmi üçün digər amilin miqdarının azalmasını nəzərdə tutur. Üçüncüsü, izokvant içəri əyilmiş əyri olmaqla azalmaqla olan verim qanununun fəaliyyətini əks etdirir: bir amilin tətbiqinin artması və digərinin nisbi azalması ilə birincinin son hədd məhsuldarlığı aşağı düşür, ikincinin isə – yüksəlir. Dördüncü, izokvantlar yalnız iqtisadi sahəni əks etdirir.

Şəkil.1. Səmərali kombinasiyalar sahəsi

Şəkil. 2. İzokvant xəritəsi

25. Miqyas effekti

Uzunmüddətli dövrdə firma nəinki amilləri kombinasiya etmək, həmçinin onların miqdarını da dəyişə bilmək imkanına malikdir. İstehsalçı bütün tətbiq olunan amillərin miqdarını dəyişəndə istehsalın həjmi və ya miqyasının dəyişməsi

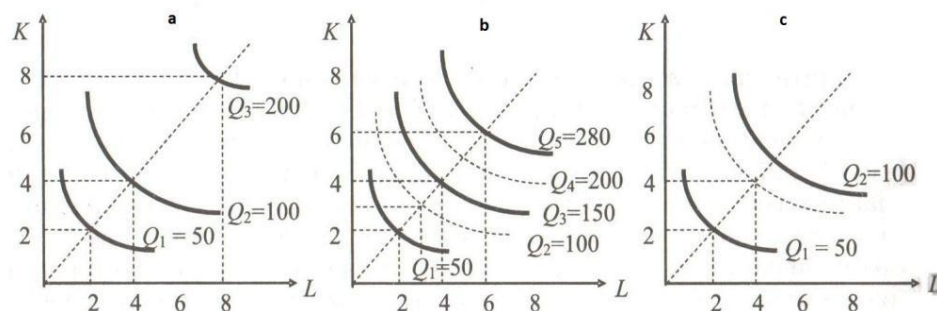
haqqında danışılır. Deməli, istehsalın miqyasının dəyişməsi – bu istehsalın bütün amillərinin müəyyən nisbətdə dəyişikliyi.

İstehsalın əsas prinsipi istehsalın amillərinin yalnız səmərəli kombinasiyasının istifadəsini nəzərdə tutur. Bu mövqedən istehsalın miqyasının artması istehsal amillərinin optimal kombinasiyasının surətinin çıxarılmasından başqa bir şey deyildir. Lakin məlum olur ki, hətta amillər arasında nisbətin dəyişməzliyi zamanı istehsal miqyasının artması müxtəlif nəticələrə səbəb ola bilər: istehsalın həjminin eynilə böyük və ya kiçik nisbətdə artımı ilə müşayiyyət oluna bilər. **Miqyas effekti** – istehsal prosesinin, istehsal amilləri məsrəflərinin artması ilə buraxılış

həjminin çoxalması arasındakı nisbətin dəyişməsinə əks etdirən xüsusiyyətidir. Bu nisbətin dəyişməsinin xarakterindən asılı olaraq müsbət, sabit və mənfi miqyas effektlərini fərqləndirirlər (şəkil 1).

Sabit (dəyişməz) miqyas effekti onda ifadə olunur ki, buraxılış həjmi amillərin məsrəflərinin nisbətilə eyni nisbətdə dəyişir: $f(aX) = af(X)$ (şəkil 1, a). Amillərin iki dəfə $K=2$; $L=2$ -dən $K=4$; $L=4$ -ə qədər artması zamanı buraxılış həjmi də $Q_1 = 50$ -dən $Q_2 = 100$ -ə dək iki dəfə artmışdır. Amillərin miqdarının növbəti iki dəfə artması ($K = 8$; $L = 8$) zamanı buraxılış da həmçinin iki dəfə artdı, $Q_2 = 100$ -dən $Q_3 = 200$ -ə qədər.

Miqyasın müsbət (artan) effekti onda ifadə olunur ki, buraxılış həjmi amillərin məsrəflərinə nisbətən böyük nisbətdə artır: $f(aX) < af(X)$ (şəkil 1, b). Amillərin iki dəfə: $K = 2$; $L = 2$ -dən $K = 4$; $L = 4$ -ə qədər artan zaman buraxılış həjmi üç dəfə $Q_1 = 50$ -dən $Q_3 = 150$ -dək artmışdır. Buraxılışın ($Q = 100$) iki dəfə artımına amillərin ən azı iki dəfə artması ($K = 3$; $L = 3$) zamanı nail olunur. Onlar arasında əvvəlki nisbətin saxlanması zamanı amillərin iki dəfə növbəti artması ($K = 6$; $L = 6$) habelə məhsulun iki dəfədən çox ($Q_2 = 100$ -dən $Q_5 = 280$ -dək) yüksəlməsini verir.

Şəkil.1 Miqyas effekti.

a)sabit b) artan v) azalmağa da olan

Mənfi (aşağı düşməkdə olan) miqyas effekti onda ifadə olunur ki, buraxılış həjmi amillərin məsrəflərinə nisbətən az nisbətdə artır: $f(aX) > af(X)$ (şəkil 1.c). Amillərin 2 dəfə $K = 2$; $L = 2$ -dən $K = 4$; $L = 4$ -ə qədər artması zamanı buraxılış həjmi iki dəfədən az olaraq Q göründüyü kimi, buraxılışın həjminin ($Q_1 = 50$ -dən $Q_2 = 75$ -ə

qədər artmışdır. Şəkildən göründüyü kim, buraxılışın həcmnin ($Q_3=100$) iki dəfə artması üçün amillərin miqdarını iki dəfə yarım ($K = 5; L = 5$) artırmaq zəruridir.

Miqyasdan verimin artmasına səbəb olan amillər: həjm amilinin fəaliyyəti – boru kəmərinin kəsişməsinin iki dəfə artması vaxt vahidində vurulan mayenin həjminin iki dəfədən çox artmasını verəjək; daha dərin ixtisaslaşma nəticəsində məhsuldarlığın artması; yeni texnologiya və texnikanın tətbiqi üçün böyük imkanlar; güjlərin daha tam yüklənməsi; idarəetmədə ixtisaslaşma. **Miqyasdan verimin artmasını əks etdirən amillər:** qəza halının artması və dar yerlərin meydana gəlməsi; idarəetmə və koordinasiya çətinliklərinin artması; satış üzrə nəqliyyat xərjləri və məsrəflərinin artması; inzibati xərjlərin artması.